

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4, İstanbul 2001,

*"İNSAN HAKLARI VE ERMENİ SORUNU-İTTİHAT TERAKKİDEN
KURTULUŞ SAVAŞINA" ADLI ESERİN İDDİALARI HAKKINDA
BAZI TENKİTLER*

*Tuncay ÖĞÜN**

* Yard. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ÖZET

Ermeniler'in I. Dünya Savaşı yıllarında Türkler tarafından soykırıma tâbi tutulduklarına dair bir takım iddialar sık sık gündeme getirilmektedir ve bu konuda kitaplar neşredilmektedir. Bunlardan biri de Taner Akçam'ın "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-İttihat Terakkî'den Kurtuluş Savaşı'na" adlı eseridir. Bu makalede, yukarıda adı geçen eserdeki -bizce- uydurma olan iddialar ayrı ayrı ele alınmakta ve delillerle gerçekler ortaya konmaktadır. Tarihî gerçeklere uymayan bu tür iddiaların, dünya kamuoyunu aldatarak Türkiye'yi güç durumda bırakmak gibi siyasal bir amacın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Soykırım olarak sunulan olayın gerçek yüzü, I. Dünya Savaşı'nda Ruslar'la işbirliği yaparak Doğu Anadolu'nun müslüman halkını yok etmeye çalışan Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin güney vilâyetlerine göç ettirilmesinden ibarettir. Bölgedeki ekonomik ve teknik şartların yetersizliği kayıpları önlemek için başvuru bütün tedbirlere rağmen; göç ettirilen Ermeniler'den bir bölümünün maalesef hayatını kaybetmesine neden oldu. Ancak bu kayıplar Osmanlı Devleti'nin uyguladığı sistemli bir soykırımın eseri sayılamaz. Aynı yıllarda müslüman göçmenlerden de çok sayıda insanın tıpkı Ermeniler gibi açlık ve sefalet yüzünden hayatını kaybetmesi bunun en önemli göstergesidir.

Anahtar Kelimeler

Ermeniler, I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Tehcir, Vilâyet-ı Sitte, Van, Erzurum, Kars.

Ermenilerin, Türkler tarafından soykırıma tabi tutulduklarına dair, eskiden beri tekrarlanan iddialar Türk adı taşıyan bir araştırmacı tarafından yeniden gündeme getirildi. Bu iddiaların sahibi olan Taner Akçam, İmge Kitabevi tarafından yayımlanan *İnsan Hakları ve Ermeni So-*

runu- İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na adlı eserine¹, birtakım Ermeni çevrelerinden uzanan dostluk elini boşa bırakmamak ve iki toplum arasında dostluğu temin etmek için yüksek düzeydeki devlet temsilcilerimizin, soykırım iddialarını kabul etmeseler bile, her yılın 24 Nisan günü Erivan'da düzenlenen soykırımı anma günü toplantılarına katılmalarını tavsiye ederek başlamaktadır². Tabii bu teklifte bulunurken, sözde soykırım iddialarının yıllardan beri uluslararası ilişkilerde devlete karşı siyasî bir araç olarak kullanılmakta olduğunu, Ermeni örgütlerinin 1973-1984 yılları arasında yabancı temsilciliklerimize yönelttikleri terörist saldırılarla insanlarımızı katlettiklerini ve nihayet Ermenistan bayrağında yer alan Ağrı dağı sembolünün de işaret ettiği üzere Türkiye bütünlüğünün tehdit edilmekte olduğunu unutmuş görünmektedir³.

Eserin ilk sayfasında, Sayın Akçam'ın, 1953 Ardahan doğumlu olduğu ve ceza evinden firar etmek suretiyle Türkiye'den ayrılarak siyasi mülteci olarak gittiği Almanya'da, Hannover Üniversitesi bünyesinde *İttihat ve Terakki Yargılamaları ve Ermeni Kırımı* adlı doktora çalışmasını 1995'de tamamladığı, yukarıda bahsettiğimiz eserin de bu doktora çalışmasının genişletilmiş şekli olduğu belirtilmektedir.

Eserin önsözünde, *jenositin* Türkçe karşılığı olarak kullanılmakta olan *soykırımın* yerine tercihen *kırım* kavramının kullanıldığı ifade edilmektedir. Sıradan bir katliamdan farklı olarak, Ermenilere yapılanları tanımlamak için Anadolu'da *kırım* kavramının yaygın olarak kullanılıyor

¹ Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu- İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara 1999.

² T. Akçam, *aym eser*, s. 12 vd.

³ 1973 sonrası Ermeni terörü ve Türkiye'ye yönelik tehditler hakkında geniş bilgi için bkz. Michael M. Gunter, "Ermeni Terörizminin Çağdaş görünümü", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, II, İstanbul 1989, s. 15-52; A. Alper Gazigiray, *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 555-665; Mehmet Ali Birant, *Ermeni Terörü* (Basım yeri ve tarihi yok), s. 179-190; Kemal Taran, "Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekliği ve Geçerliliği Var mıdır?", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 179-200; Hasan Köni, "Uluslararası Terörizmin Bir Boyutu Olarak 1974'ler Sonrası Ermeni Terörü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 201-255.

olması (!) ise bu tercihin ana nedeni olarak sunulmaktadır⁴. Gerçekten daha ziyade Anadolu'nun doğu kesimleri ile Kafkaslarda kırım ya da kırgın kelimelerinin yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak burada ilginç olan şey, Ardahan doğumlu olduğunu ifade eden Sayın Akçam'ın, bu kelimeye gerçek anlamının dışında yanlış, daha doğrusu *tam zıttı* bir anlam yükleyebilmiş olmasıdır. Halbuki Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Erzurum başta olmak üzere Ermeni tahribatına maruz kalmış geniş bir coğrafyada *kırım ya da kırgın sözlerinin, Ermenilerin Müslümanlara karşı uyguladıkları katliamları ifade etmek için kullanıldığını* bilmeyen yoktur. Bu kavramlara Ermeni mezalimi için söylenmiş ağıtlarda da sık sık tesadüf edilmesi, yöre halkının sayın Akçam gibi düşünmediğini göstermek açısından önemlidir⁵. Buna rağmen kitabın daha ilk sayfalarında, hem de halkımıza isnat etmek suretiyle böylesine önemli bir kavramın alt-üst edilmiş olması, bu eserin objektif olmaktan uzak bir çalışma olduğuna dair önemli bir göstergedir. Sayfalar ilerledikçe bu kanaat iyice netleşmekte, eserin büyük ihtimalle Ermeni iftiralarına destek vermek amacıyla hazırlandığı görülmektedir.

⁴ T. Akçam, *aynı eser*, s. 21, 22.

⁵ 1918 yılı Nisanında 360 kişinin Ermeniler tarafından katledildiği Kaloköyü (Derecik) katliamından kurtulan Karanlı Aşık Kahraman (1863-1944)'ın bu katliam için söylediği bir ağıtında şu dördümlük yer almaktadır:

Tanrı, Ermeni'ye vermiş fırsatı,
Kesti kökümüzü, *kırar* milleti,
Rûz-i kıyamete kaldı müddeti,
İntikam günü, arşa dayandı.

Yine aynı şair, Şüregel mezalimine yaktığı başka bir ağıtında şöyle diyor:

Elde dolu bâde, dönmüş dökülmüş,
Yıkılmış binalar, taşı sökülüş,
Kırılan kırılmış, kalan çekilmiş,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.

Arpaçaylı Veli Aras (Sefilî) Efendinin, 1920 Martında Ermeni mezalimi üzerine söylediği koşmanın bir dördümlüğü ise şöyledir:

Kahpe İngiliz'e sen bel bağladın,
Kars-Eli'ni oda yaktın, dağladın;
Kış günü köylere topu bağladın,
Kırdım çoluk-çocuk, hep nâs Ermeni.

(Şiirler, Fahrettin Kırzioğlu tarafından derlenmiştir. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars II*, İstanbul 1958, s. 124-25, 159-160.)

İlk Ermeni İsyânları: Zulme Karşı Direniş mi, Emperyalist Tahriklerin Başarısı mı?

Önsöz ve üç ana bölümden oluşan bu hacimli kitabın (633 sayfa) birinci bölümün ilk sayfalarında (47-88) Osmanlı ülkesinde eskiden beri aşağılanmakta! olan Ermeniler üzerindeki baskıların, II. Abdülhamid döneminde iyice arttığı ve bu masum topluluğun katliamlara uğradığı öne sürülmektedir. Daha ilk bakışta bu bölümün, Ermeni soykırım iddialarına tarihî arka plan oluşturmak amacıyla hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Oysa peşin fikirler, gizli ya da açık siyasî emeller bir tarafa bırakılarak olaylara daha serin kanlı bir şekilde bakılacak olursa tablonun iddia edilenden çok daha farklı olduğu görülecektir. Osmanlı hukuk sistemine göre zımmîlerin Müslümanlardan farklı bir statüye sahip bulunduğu doğrudur. Ancak Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki giyim kuşam farklılıkları gibi şekilden ibaret birtakım küçük ayrıntıların, Sayın Akçam'ın ifade ettiği ölçüde büyük bir rahatsızlığa neden olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zımmî statüsü sayesinde inanç, ibadet ve kazanma özgürlüğüne sahip bulunan azınlıkların çoğu zaman Müslümanlardan daha müreffeh olarak yüzyıllarca barış ve huzur içerisinde yaşadıkları bilinmektedir. Devletin dağılma sürecine girdiği 19. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinde ciddi bir azınlık probleminin ortaya çıkmamış olmasının başlıca nedeni de bu huzur ve refah ortamıdır. Özellikle Ermeniler, azınlıklara tanınan haklardan en iyi şekilde yararlanmasını bilen ve devlete bağlılık hususunda örnek teşkil eden bir unsur olmuşlardır. Bu özelliklerinden dolayı 19. yüzyıla kadar Osmanlı kaynaklarında kendilerinden daima *millet-i sâdıka* olarak bahsedilmiş olan böyle bir toplumun baskı altında tutulduğunu söylemek, Osmanlı toplum yapısı hakkında bilgisi olmayan amatör tarihçilere mahsus olsa gerektir⁶.

⁶ Osmanlı Devleti'nde zımmîlerin hukukî statüleri ile Ermenilerin sosyal ve ekonomik durumları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1991, s. 178-179; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 303 vd.; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi II*, İstanbul 1990, s. 344 vd.; Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadın Ermeniler", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 326-333; Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu", *Bulleten*, XLIII/188, Ankara 1984; "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 197-207;

Ermenilerin, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde katliamlara tâbi tutuldukları iddiası da doğru değildir. Katliam olarak sunulan olaylar, İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmaları sonucu ihtilâlcî Ermeni komiteleri tarafından Anadolu'nun birçok yerinde düzenlenen propaganda amaçlı isyanların hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmasından ibarettir⁷. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Batılı devletlerin güvencesi altına girmiş olan Ermeniler⁸, bu isyanları bastırmak amacıyla düzenlenen operasyonları, sebepsiz yere Müslümanlar tarafından katledilmekte oldukları şeklinde dünya kamuoyuna yansıtarak büyük devletlerin yardımını sağlamak suretiyle bağımsız bir Ermenistan kurmayı amaçlıyorlardı. Bu hareket tarzının Ermeni liderlerine Batılı devletler tarafından tavsiye edildiği anlaşılıyor. Zira İngilizler tarafından ihtilâlcî Ermenilere; *ancak kan dökmek gerekir ki Ermeniler bağımsızlık kazansınlar, kan dökünüz, Avrupa sizi himaye eder* şeklinde talimatlar verildiği bilinmektedir⁹. İşte Sayın Akçam'ın II. Abdülhamid dönemine Ermenilerin katliamlara uğradıklarına dair iddialarının gerçek yüzü budur. Bu gerçek sadece Türk

Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 208-216; Gülnihal Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüsü", *Kudret Ayter'e Armağan, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3. sayı 1-4 1987; Ebu'l-Alâ el-Mevdûdî, "İslâm'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar" (çev. O. Güner), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, Samsun 1993.

⁷ Ermeni komiteleri ve isyanları hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, (haz. H. E. Cengiz) Ankara 1983; Tülây Duran, "Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler Belgeleri", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, II, İstanbul 1989; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 421-570; Esat Uras, "Ermeni Cemiyetleri", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, III, İstanbul 1989, s. 17-96; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 126-192; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, II, Ankara 1998.

⁸ Ermeni meselesinin uluslararası boyutları konusunda geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986; Kâmuran Gürün, *aynı eser*, s. 104-125; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 149-420; Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 37-77; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s.19-27; Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1986.

⁹ General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki* (haz. H. Pehlivanlı), Van 1997, s. 50.

kaynaklarında değil, olaylara şahit olmuş bazı yabancılara ait raporlarda da açıkça ifade edilmiştir.

1890'lı yıllarda Doğu Anadolu'da görev yapmış olan General Mayewski'nin, Rus hükümetine sunmuş olduğu gizli raporunda, Anadolu Ermenilerinin sosyal ve ekonomik durumları ile bölgedeki diğer topluluklar ve devletle ilişkilerine dair verdiği malumat yukarıda bahsettiğimiz iddiaları yalanlanmaktadır. Mayewski'nin Ermeni meselesini destekleyen bir ülkenin temsilcisi olması ve raporun Rus Hükümeti'ne gizli olarak sunulması, bu tespitlerin propaganda amaçlı olmayıp objektif görüşlerin ifadesi olduğunu göstermektedir. Raporda yer alan şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir¹⁰: *Türkler Hıristiyanlara daima yüksekte bakmaya alışmışlardır. Hiçbir şekilde Hıristiyanlara güvenmezler. Fakat bu halleriyle beraber, bunlarda zerre kadar tahakküm hissi yoktur. Saygısızlık derecesini asla bulmaz... Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler, eskiden beri ahalinin zengin tabakasını teşkil ederler. Bunlar her türlü sanayi, ticaret ve çiftçilikle uğraşır... Ermenilerin Türkiye'deki sıkıntıları son derece abartılı ve uydurma hikâyelerden ibarettir. Türkiye'deki Ermeniler, diğer yerlerdeki Ermenilerden daha kötü bir durumda değildirler. Ermeni ihtilâlcilerinin yağma ve katliam diye bahsettikleri olaylar Kafkasya'da fazlasıyla mevcuttur. Hayvan sürüp götürmek meselesi de Rusya'nın bir takım yerlerindeki hırsızlıklardan başka bir mahiyette değildir. Mal ve can emniyetine gelince, Türkiye'de hükümet gücünün etkin olduğu yerlerde Elizabetpol vilayetinden daha emindir... Türk vahşetine hiçbir yerde tesadüf edilemez. Türk vahşeti gerçek olmayıp bile bile uydurulmuş siyasî bir hikâyedir. Objektif bir gözle bakarak gerçeği olduğu gibi söylemek gerekirse, Doğu'da vahşeti Müslümanların değil Doğu Hıristiyanlarının yaptığını itiraf etmek gerekir...*

1896 yılında Anadolu'daki Ermeniler hakkında bir rapor hazırlamış olan İngiliz Yüzbaşı C. B. Norman da Mayewski'nin söylediklerini doğrulamaktadır. *Ermenilerin Maskesi Düşüyor* şeklinde dikkat çekici bir başlığa sahip bulunan bu raporda; Yüzbaşı Norman, Anadolu'daki Ermeni olaylarının sorumlusu olarak kendi hükümetini (İngiltere) ve gizli Ermeni cemiyetlerini görmektedir. Bu kanaatini şu cümlelerle ifade etmek-

¹⁰ Mayewski, *aynı eser*, s. 31, 117, 119, 127.

tedir¹¹: ...Doğu politikamız başarısızlığa uğradı, hem de çok acı bir şekilde. Türkleri kendimizden soğuttuk. Ermenilere boş ümitler verdik ve ülkeyi kana boğduk. Ortaya çıkardığımız kötülüklerin çaresini bulmak görevimizdir fakat ne yazık ki Anadolu'da değerli hayatlarını kaybetmiş olan on binlerce kişiyi Türkiye'ye geri veremeyiz... II. Abdülhamid'in azınlıkların problemlerini çözmek konusunda samimî olduğunu fakat sürekli olarak iftiraya uğradığını¹² belirten Yüzbaşı Norman, Ermenilerin uydurma katliam hikâyeleri ile Avrupa kamuoyunu nasıl yanılttıklarını ilginç örneklerle anlatmaktadır. Örneğin 8339 Ermeni'nin yaşadığı Sasun'da Ermenilerden 10 bin kişinin katledildiğine dair haberler çıktığını ve Batı ülkelerinde pek çok insanın buna inanabildiğini ifade etmektedir¹³. Yine bunun gibi, bir muhabirin, 2750 Ermeni'nin yaşadığı Karahisar'da 3 bin ve 1415 Ermeni'nin yaşadığı Birecik'te 2 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü ülkesine telgrafla bildirdiğini kaydetmektedir¹⁴.

1894 yılında New-York Herald Gazetesi tarafından Ermeni olaylarını incelemek üzere özel muhabir sıfatıyla gönderilen Dr. George H. Hepworth da raporunda olanlardan Ermenilerin sorumlu olduğunu belirtmektedir¹⁵: ..Amerikan kamuoyunun genel kanaati, ki daha evvel bu kanaati ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik söz konusu değilken hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davransalardı, yer yüzünde bir tane Ermeni bırakmazlardı...Öldürme olayları Ermeni çeteler yüzünden olmuştur. Eğer bunlar olmasalardı veya sessiz dursalardı, asla öldürme hadiseleri olmazdı. İnkâr edilmesi imkânsız olan gerçek budur...

¹¹ C. B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor* (haz. Y. Ercan), Ankara 1993, s. 73.

¹² C. B. Norman, *aynı eser*, s. 74 vd. II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu politikası hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987; Ali Karaca, *aynı eser*, 37-172.

¹³ C. B. Norman, *aynı eser*, s. 63-64.

¹⁴ C. B. Norman, *aynı eser*, s. 70-71.

¹⁵ Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 262-263.

İttihatçıların Ermenileri Yok Etme Planı Yoktu

Eserin yine birinci bölümünde (s. 88-187) yer alan iddialardan biri de, Balkan Savaşlarında alınan yenilgilerin ardından panturanist bir politikaya yönelmiş olan İttihatçıların, Türk dünyası coğrafyasının orta yerinde bulunan Doğu Anadolu'da yaşamaktan başka bir günahı olmayan Ermeni halkını topluca imha etmek istedikleri şeklindedir.

Ermenilerin sürekli baskı altında tutulduğu ve eskiden beri katledilmekte oldukları yalanı gibi İttihatçıların, 1. Dünya Savaşı öncesinde Ermenileri katletmek arzusunda oldukları iddiası da faraziyyeden ibaret kalmaya mahkumdur. Çünkü savaş öncesi bir tarafa, Sayın Akçam'ın, İttihatçıların savaş sırasında Ermenilerin topluca katledilmesi hakkında bir karar aldıklarına dair iddialarını bile doğrulayacak güvenilir belgeler mevcut değildir. Bu nedenle eserin müellifi kitabının temelini teşkil eden bu varsayımını inandırıcı hale getirmek için bir hayli çaba harcadıktan sonra mevcut kaynakların iddiasını doğrulayacak derecede yeterli olmadığını itiraf etmek ve savaş sırasında katliama dair alındığını öne sürdüğü bu karardan bir *ihimal* olarak söz etmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁶. Gerçi daha sonra söylediklerini unutmuş görünerek alınan kararın gerçek olduğu varsayımı üzerine hikâyesini anlatmaya devam etmiştir.

Varsayımlar üzerine oluşturulan bu tür iddiaları daha da anlamsız hale getireceği endişesiyle olsa gerek, mevcut bazı belge ve bilgilere ise kasıtlı olarak müracaat edilmediği anlaşılıyor. Örneğin doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusunun, Müslüman ahaliye oranı konusuna hiç temas edilmemiştir. Oysa nüfus unsuru, daima her iki tarafın (Türk-Ermeni) hareket tarzını yönlendiren önemli faktörlerden biri olmuştur. Pek çok yerli ve yabancı kaynak, Ermenilerin hakimiyet tesis etmeye çalıştıkları Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakir ve Sivas vilayetlerinde eskiden beri bir azınlık olduklarını (yaklaşık olarak Müslümanların 1/5'i), Müslümanların ise daima nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiğini göstermektedir¹⁷. Bu durumda hem devletin aslî unsuru olmak hem de nüfus çoğun-

¹⁶ T. Akçam, *aynı eser*, s. 34, 255.

¹⁷ 1893 tarihli Osmanlı nüfus tahriri sonuçlarına göre vilayât-i sittede 2.028.351 Müslüman, 499.490 Ermeni; 1880 tarihli İngiliz konsolosu Trotter'in tespitlerine göre 1.021.762 Müslüman, 240.803 Ermeni; İngiliz askerî konsoloslarından William

luğuna sahip bulunmanın vermiş olduğu güvenle Müslümanların, Ermenileri yok etmeyi düşünecek kadar önemli bir tehdit unsuru olarak algıladıklarına hükmetmek pek mantıklı bir yaklaşım tarzı olarak görünmemektedir. Hele Türk dünyasının geniş coğrafyası ve muazzam nüfusu içerisinde yarım milyon civarındaki Ermeni varlığının denizde damla mesabesinde olduğuna hiç şüphe yoktur. Bir de bunlar, iddia edildiği gibi devlete bağlı, çalışkan, vergisini fazlasıyla ödeyen bir topluluk idiseler Ermenileri yok etmenin altın yumurtlayan tavuğu kesmekten bir farkı olmazdı.

Ermenilerin hiç de masum olmadıkları, 19. yüzyılın başlarından beri Ruslarla müttefik oldukları elbette biliniyordu. Buna rağmen İttihatçıların, savaş öncesinde Ermenileri yok etmek veya bölgeden uzaklaştırmak gibi bir düşünceleri yoktu. Savaş sırasında Ermeni katliamı yapmakla itham edilen Teşkilât-ı Mahsûsa'nın programında da bu tür önlemlere yer verilmemiş olması bunu doğrulamaktadır. Bu örgütün bölgeye yönelik amacı; *Rus Orta Asyası'nda Müslüman Türklerin ayaklanmasına yol açacak adımları atmak, bu yolla Osmanlı topraklarından bağımsız bir Ermenistan çıkarmaya yönelik Rus-Ermeni planlarını suya düşürmekten ibaretti*¹⁸. Bu program, İttihatçıların Ermenileri yok edilmesi gereken bir unsur olarak değil, kontrol altında tutulmaları gereken bir topluluk olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

Everett'in 1895 tarihli raporuna göre 2.445.086 Müslüman, 774.007 Ermeni (Bu istatistikler ve başka örnekler için bkz. C. Küçük, *aynı eser*, s.162-169), İngiliz Yüzbaşı C. B. Norman'ın 1896 tarihli raporuna göre 2.668.886 Müslüman, 668.329 Ermeni (C.B Norman, *aynı eser*, s. 65) 1897'de Fransız Hükümeti tarafından neşredilen *Sarı Kitap*'a göre 2.669.386 Müslüman, 666.473 Ermeni (Mustafa Keskin, "Millî Mücadele Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Kayseri 1989, s. 473, 477 vd.) ve 1914 tarihli Osmanlı resmi nüfus istatistiğine göre ise 3.040.891 Müslüman, 612.441 Ermeni yaşamaktadır (Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.21, 182). Nikerlit Karablis de söz konusu vilayetlerde Müslümanların büyük bir çoğunluğa sahip olduğunu ifade etmektedir (Bkz. Nikerlid Karablis, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayât-ı Şarkiye Meselesi* (çev. Habil Adem), Dersaadet 1332, s. 144-167.

¹⁸ Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsûsa* (çev. T. Demir), İstanbul 1993, s. 50. Teşkilât-ı Mahsûsanın 1. Dünya Savaşı ve öncesinde Kafkas cephesindeki faaliyetleri için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, Ankara 2000.

İttihatçılar, Ermenileri imha etmek gibi bir düşünceye sahip olsalardı bunu yüksek bir moralle Sarıkamış üzerine yürüdükleri sırada ya da bu harekâtın hemen öncesinde yaparlardı. Oysa katliamın Sarıkamış hezimetinden sonra yapıldığı iddia ediliyor. Bu iddialar muteber kaynaklardan tamamen yoksun olduğu gibi mantıklı bir düşüncenin eseri olmaktan da bir hayli uzak görünüyor. Hezimet sırasında mevcudunun neredeyse tamamını kaybetmiş olan Türk ordusu, ülkeyi Rus istilâsına karşı savunamayacak derecede yıpranmışken neden masum bir topluluğun üzerine giderek ikinci bir düşman daha kazansın? Bu soruya tatmin edici bir cevap vermek mümkün değildir. Ancak varsayımlar üzerine yorum yapmayı bırakarak gerçeklere döndüğümüzde, masum bir Ermeni halkının yerine, Osmanlı ordusunun uğradığı hezimetini fırsat bilip, Rusların desteğini sağlayarak yöredeki Müslümanları yok etmeye çalışan birtakım kanlı çetelerin etkisinde kalmış bir toplulukla karşılaşırız. Hükümet bu durumda, Ermeni saldırılarını etkisiz hale getirmek için zorunlu olarak birtakım önlemler almak durumunda kalmıştır. Bu önlem, iddia edildiği gibi Ermenileri tamamen imha etmek gibi insanlık dışı bir yöntem olmayıp aşağıda izah edileceği üzere Ermeni nüfusunun daha emin bir bölgeye göç ettirilmesinden ibarettir.

1. Dünya Savaşı Arifesinde Rus-Ermeni İttifakı

Eserin ikinci bölümü (s. 189-328), Ermenilerin, 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne ihanet ederek Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle giriştikleri katliamları örtbas etmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla öncelikle kronoloji tahrif edilerek adeta bir sihirbaz marifetiyle, olaylar zinciri Ermeni iddialarını doğrulayacak biçimde yeniden düzenlenmiştir. Bu bölümde yer alan iddialar ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir; 1. Dünya Savaşı, Ermenileri yok etme düşüncesinin gerçekleştirilmesi için uygun bir zemin hazırladı. Sarıkamış yenilgisinin de şokuyla, 1915 yılı Mart ayı sonlarında İttihatçılar tarafından Ermenilerin topluca imha edilmelerine dair bir karar alındı. Teşkilât-ı Mahsûsa vasıtasıyla bu karar derhal acımasızca uygulamaya konuldu. Böylece başta Nisan 1915 Van İsyanı olmak üzere çeşitli yerlerde Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı düzenlenen saldırılar bu imha hareketine karşı bir tepki olarak ortaya çıktı.

Hemen ifade edelim ki 1915 yılı Mart ayı sonlarında Ermenilerin katline ya da tehcirine dair bir karar alınmamıştır. Sayın Akçam'ın bir ihtimal olarak gündeme getirdiği bu iddia ile ulaşmak istediği hedef bellidir. Böyle bir kronolojik manevra ile tehcir kararını, 1915 Nisan ayı ortalarında yoğunluk kazanan Ermeni isyanlarından önce alınmış gibi göstererek gerçekte Ermeni-Rus ittifakı sonucu ortaya çıkmış olan bu isyanları, tehcir uygulamasına karşı bir tepki olarak sunmak ve böylece Ermenilerin masum olduğunu ispatlamak niyetindedir. Oysa Osmanlı arşivlerindeki belgeler, tehcir düşüncesinin ilk defa Ermeni isyanlarının kontrolden çıktığı mayıs ayı başlarında gündeme getirildiğini göstermektedir. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafla¹⁹, *Van gölü etrafında ve Van vilayetinde isyan ve ihtilâl için bir ocak olan Ermenilerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrinde* olduğunu bildirmişti. Bu fikrin fiiliyata geçirilmesi aşağıda izah edileceği üzere 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kanununun yürürlüğe girmesi ile mümkün olacaktır.

Sayın Akçam'ın belirtmekten kaçındığı Rus-Ermeni ittifakı ise oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Bağımsızlık konusunda büyük devletlerin yardımına ihtiyaç duyan Ermeniler, 19. yüzyılın başlarından itibaren Ruslarla işbirliğine yönelmişlerdi. Böylece bu yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında Anadolu Ermenileri, ülkelerine ihanet ederek düşman lehine casusluk ve kılavuzluk yapmaya hattâ istilâ orduları için karşılama törenleri bile düzenlemeye başlamışlardı. Ermenilerle Ruslar arasındaki bu tarihî ittifak 1. Dünya Savaşı öncesinde de devam ediyordu²⁰.

Ermeni komiteleri daha savaş başlamadan Rusların yanında yer almaya karar vermişlerdi. 1914 yılı Haziranında ülke içinden ve dışından 30 kadar delegenin katılımıyla Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun Komitelerinin 8. kongresinde şu kararlar alınmıştır²¹:

¹⁹ Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), Kls. 44, Dos. 207, F. 2 den naklen Cemalettin Taşkiran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askerî Semineri Bildirileri (23-25 Ekim 1995 İstanbul)*, Ankara 1996, s. 134.

²⁰ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* (çev. B. Umar), İstanbul 1998, s. 26.

²¹ ATASE Arşivi, Kls. 528, Dos. 2061, F. 21.

Savaş ilânına kadar sükûneti muhafaza edip silâhlanılacak,

Savaş ilân halinde Türk ordusundaki Ermeniler silâhları ile birlikte Rus ordusuna firar edecek,

Türk ordusu ilerlerse sükûnet muhafaza edilecek, geri çekilir veya ilerleyemeyecek bir hale gelirse ordu gerisindeki çeteler, ellerindeki program gereği derhal faaliyete geçecek.

Hınçak Komitesi'nin de Taşnatsutyun'la aynı gayeye sahip olduğu görülüyor. Paris'te yayınlanan Hınçak Gazetesi'nin Aralık 1914 tarihli sayısında, Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Genel Merkezi tarafından yayınlanan bildiri de şu ifadeler yer almaktaydı²²: *..Hınçak Komitesi de milletin varlığının söz konusu olduğu bu büyük savaşta, kendi maddî ve manevî kuvvetlerini toplayarak, ihtilâl kılıcı ile Dünya Harbi'ne katılacak ve üçlü itilâfın özellikle Rus kuvvetlerinin müttefiki sıfatıyla; emrindeki bütün vasıtalar ve ihtilâl güçleri ve siyasî kuvvetlerle, Ermenistan'da, Kiliya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da müttefiklerin zafer kazanmalarına yardım etmek suretiyle, gerek kendi ve gerek medeniyet namına vazifesini, yurtseverliğin gerektirdiği şartları kendine rehber kabul ederek yapacaktır... Rus-Ermeni ittifakının ülkesine sağlayacağı avantajları çok iyi bilen Çar, Ermeni komitelerinin almış olduğu bu kararları memnuniyetle karşılamış ve henüz Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmeden 1914 Ağustosunda bütün Ermenileri Müslüman boyunduruğundan kurtulmaları için, Rus bayrağı altında toplanmaya davet eden bir beyanname yayınlamıştı. Çar, bu beyanname: *Ermeniler, Çarlık idaresi altında kardeşlerinize kavuşup hürriyet ve adaletin nimetlerinden istifade edeceksiniz* diyordu²³.*

²² Bildirinin Ermenice ve Türkçe metni için bkz. M.A. Birant, *aynı eser*, s. 100-101.

²³ Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 300; Kara Schemsi, *Türkler ve Ermenistan Meselesi*, Ankara 1994, s. 6 (Bu eser Diplomat ve tarihçi Reşit Saffet (Atabinen) tarafından Kara Şemsi müstear adıyla 1918 tarihinde Cenevre'de yayınlanmış olan *Les Turces et la Question d' Armenie* adlı kitapçığın Prof. Dr. Bayram Kodaman tarafından Türkçe'ye çevrilmiş nüshasıdır. Sayfa numaraları Türkçe nüshaya göre verilmiştir. Kitapçığın tam metni için bkz. Bayram Kodaman, *Türkler- Ermeniler ve Avrupa*, Ankara 1994, s. 1-11.).

Seferberlik ilân edildiğinde komitelerin aldığı kararlar gereğince binlerce ihtilâlcî Ermeni, her türlü riski göze alarak Osmanlı ordusunu terk edip Ruslarla beraber Türklere karşı savaşmayı tercih etmişti²⁴. Önceleri dikkat çekmemek için silâhsız firar eden Ermeniler, daha sonra silâhlı ve düzenli bir şekilde firara başladılar²⁵. Düşman tarafına geçenler sadece firarî askerlerden ibaret değildi. İhtilâl komitelerinin etkisinde kalan gençlerden binlercesi Osmanlı seferberliğine iştirak etmek yerine, Rus ordusuna katılmak üzere sınırı geçmekteydi. Savaş başladıktan hemen sonra sadece Sivas vilayetinde 30 bin Ermeni genci çete teşkili amacıyla silahlanmış, bunların yarısı Rusya'ya geçmiş, diğer yarısı ise yurtiçinde kalarak Rusya'dan gelecek talimat üzerine isyana hazırlanmıştı²⁶. Sınırı geçenler, başlarında Erzurumlu Antranik, Muşlu Simpat, Vanlı Hamazasb, Sivaslı Murat ve Bayburtlu Arşak gibi Anadolulu komitecilerin bulunduğu Rus ordusu bünyesindeki gönüllü Ermeni birliklerine katılmaktaydılar. Böylece bu katillerin emrinde üçer dörder yüz kişilik birlikler oluşturmaya başlamış, sayıları günden güne artan gönüllülerin miktarı neredeyse bir kolordu mevcuduna ulaşmıştı²⁷.

Rus ordusuna öncülük yapmak üzere oluşturulan gönüllü Ermeni birlikleri, Kafkasya ve Anadolu'da, hem askerî harekâta hem de özellikle sivillere yönelik katliamlarda son derece etkin rol oynamışlardır. Bu nedenle Sayın Akçam, Osmanlı Ermenilerinin ihanetini gizlemek ve onları aklamak amacıyla bu birliklerin, Anadolu Ermenilerince değil, Rus vatanı olan Kafkasya Ermenilerince oluşturulduğunu öne sürmektedir²⁸. Onun bu inkâr çabası, ön yargıların bir akademisyeni bile ne derecede ciddiyetsiz durumlara düşürebileceğine dair çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

²⁴ Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 6.

²⁵ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 260.

²⁶ Muammer Demirel, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Çetelerinin Cephe Gerisindeki Faaliyetleri", *Yakın Tarihimize Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991*, Ankara 1992, s. 294.

²⁷ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 275; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, (Basım yeri yok) 1954, s. 137 vd.

²⁸ T. Akçam, *aynı eser*, s. 313.

Ermenilerin Katliama Başlaması

Sarıkamış Harekâtının hezimetle sonuçlanması Türk-Ermeni münasebetlerinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Sarıkamış civarında konuşlanmış bulunan Rus ordusunu imha ederek Kafkasya ile Türkistan'ı ele geçirmek gibi büyük gayelerle bizzat Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın komutası altında, 1914-1915 kışının en soğuk günlerinde gerçekleştirilen bu kış taarruzu; askerin yeterli kış donanımına sahip olmaması, haberleşme ve lojistik desteğin yetersizliğine ilâveten bölgenin sarp ve mevsimin şiddetli olması gibi nedenlerle zafere çok yaklaşmışken büyük bir hezimetle sonuçlandı (Ocak 1915). Askerlerin büyük çoğunluğu açlık ve şiddetli soğuklar yüzünden Soğanlı ve Allahuekber dağlarında şehit düşmüş, geriye kalanlar ise perişan bir halde Erzurum'a doğru çekilmek zorunda kalmışlardı²⁹.

Harekât sırasında bir hayli yıpranmış oldukları gözlenen Ruslar, bozgunun hemen ardından genel bir taarruza geçmek niyetinde değildiler. Fakat Ermenilerin onlar kadar beklemeye tahammülleri yoktu. Osmanlı mağlubiyetinin hemen ardından, yukarıda bahsedilen komite kararlarına da uygun olarak, Anadolu'nun bir çok yerinde (Zeytun, Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Bursa, Musa Dağı) isyan ederek Müslüman ahaliyi katletmeye ve bu hareketleriyle Rus ordusunu Anadolu'yu istilâya teşvik etmeye başladılar³⁰.

Bu isyanlar arasında Van isyanının tehcir kararına neden olmak gibi özel bir önemi vardır. Ermeni çetelerinin Van ve civarındaki saldırıları 1915 yılı Şubat ayı içinde başlamıştı. Olaylar giderek tırmanmış, 15 Nisandan itibaren çevredeki Ermeni çetelerinin de bölgeye gelmesiyle birlikte şehir, 10 bin kişiyi aşan bir kuvvetle tamamen kuşatılmıştı. Bu sırada Ermenilerin vahşetinden korunmak amacıyla şehir halkı Van kale-

²⁹ Bu harekât hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı* (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), I, Ankara 1993, s. 347-536; Tuncay Öğün, *Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı* (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1992, s. 57-125.

³⁰ İsyenlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 69-94.

sine sığınmıştı. Azgın çetelerin saldırıları karşısında şehri savunmanın imkânsız olduğunu gören Van valisi Cevdet Bey, 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinden izin isteyerek, bu insanları daha güvenli olan iç bölgelere göç ettirmek zorunda kalmıştı. *Böylece yörede ilk defa tehcire tâbi tutulanlar Ermeniler değil, Ermeni çetelerinin saldırılarından korunmak üzere Van'ın Müslüman ahalisi olmuştur.* Bu tehcirin ardından Van kalesi, 17 Mayıs'ta Ermenilerin eline geçti. Bu uygun fırsatı değerlendirmek isteyen Rus birlikleri de bölgeyi işgal ederek 20 Mayıs 1915 günü şehri teslim aldılar³¹. Bu sırada şehir tahrip edilmiş ve ele geçen Müslümanlardan pek çoğu katledilmişti. Bu tahribat, Vanlı bir komitecinin 6 Haziran 1915 tarihli mektubunda; *çarşı bütün dükkânlarıyla harap olmuştur... Şehirdeki evlerin yukarı katları tamamıyla harap olmuştur...Van'da 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk kalmamıştır* şeklinde ifade edilmişti³².

Yöredeki Müslüman köylerinin neredeyse tamamı gönüllü Ermeni birlikleri ya da yerel çeteler tarafından yakılıp yıkılmış, insanlar acımasızca öldürülmüştü. Bu vahşeti haber alan köylüler, canlarını kurtarmak üzere kabileler halinde bölgeyi terk etmeye başlamışlardı. Van kentinin Ermenilerin eline geçtiği günlerde yöre köylerinin kadın, çocuk ve ihtiyarlarından oluşan iki bin kişilik bir göç kfilesi, Van'a 20 km mesafede bulunan Zeve köyünde Ermeni çeteleri ve gönüllü birliklerince pusuya düşürülerek tamamen imha edildi.³³ Bugün soykırıma uğrayan Müslümanlara ait en büyük toplu mezarın bulunduğu Zeve köyünde işlenmiş

³¹ A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 74 vd.; Enver Konukçu, *Van'ın Ruslar Tarafından İşgali*, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990), Ankara 1990, s. 22. Van'da Ermenilerin geçici bir hükümet kurmalarına dair bkz. Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 Documents Presented to*, Beirut 1972, s. 48-50; Ali Karaca; *aynı eser*, s. 128-129.

³² *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 287-288. 1915 Van isyanı ve Van'ın işgali hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ergünöz Akçura, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyânları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 150-228.

³³ 1990 tarihinde bu köyde yapılan arkeolojik kazılarla katliam kurbanlarına ait toplu mezarlar açılmış ve katliamın izlerini taşıyan iskeletlerle birlikte Ermeni mezalimi de inkâr edilemez bir şekilde gün ışığına çıkarılmıştır. Zeve Katliamı hakkında tebliğler, katliama tanık olan İbrahim Sargın'ın ifadeleri ve kazı sırasında çekilmiş fotoğraflar için bkz. *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını), Ankara 1990. Kazıya ait buluntular Van Müzesi katliam seksiyonunda sergilenmektedir.

olan bu vahşet, Anadolu'da Ermenilerin değil Müslümanların soykırımı uğradığını göstermeye yetmektedir. O nedenle bu insanlık suçunun işlendiği tarihin *Soykırımı Telin Günü* olarak ilân edilmesi gerekir.

Rus-Ermeni hakimiyetine geçen Van ve çevresinde Müslümanlara artık hayat hakkı tanınmıyordu. Bölge adeta bir mezbahaya çevrilmiş, insanlar yaşlı, kadın, çocuk ayırımı yapılmadan topluca imha edilmişti. Yetkililerin bu vahşete ait raporları ile katliama tanık olan bazı kişilere ait ifadeleri ihtiva eden Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, Ermeni çeteleri ve Ruslar tarafından kadın ve kızların ırzına tecavüz, ihtiyar ve çocukları evlere doldurarak yakma, zehirli yemek vererek ya da topluca nehirlerle atarak imha etme, cami ve türbeleri harap edip tahkir etme, cesetleri parçalayarak ateşte pişirip sağ kalanları yemeleri için zorlama, hamile kadınların karınlarını süngü ile yararak çocuklarını çıkarma, bütün varlıkları talan etme gibi canice faaliyetlerinin sıradan şeyler haline geldiği anlaşılmaktadır³⁴. Vahşetin bu derece dayanılmaz boyutlara ulaşması, bölgedeki Rus askerî yetkililerini bile bu soykırımı durdurmak için ciddi önlemler almak zorunda bırakmış ve Van'da bir divan-ı harp kurulmuştu³⁵.

Ermenilerin, Müslümanları yok etmek hususunda bu derece acımasız davranmalarının başlıca nedeni en fazla nüfus yoğunluğuna sahip oldukları Van vilayetinde bile azınlık durumunda olmalarıydı³⁶. Bu nedenle ele geçirdikleri insanları akla hayale gelmedik korkunç yöntemlerle katledip etrafa korku salarak geriye kalan Müslümanları da can korku-

³⁴ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, I (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını), Ankara 1995, s. 57-77, 107-111, 199-210, 238-264.

³⁵ Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara 1987, s. 27.

³⁶ Avrupa'da yayınlanmakta olan *La Turquie d'Asie'de* Van vilayetinde 241.000 Türk'e karşılık sadece 79.998 Ermeni yaşadığının ifade edilmektedir (Bkz. *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, III, İstanbul 1989, s. 166, 167). C. B. Norman'ın 1896 tarihli raporuna göre ise bu sayı 241 bin Müslüman ve 79.998 Ermenidir (Bkz. C. B. Norman, *aynı eser*, s. 65). 1914 tarihli Osmanlı resmî nüfus istatistiği de vilâyette çoğunluğu Müslümanların oluşturduğunu gösteriyor. Müslümanlar 179.380 kişi ile toplam nüfusun % 69.1'ini oluştururken Ermeniler, 67.792 kişi ile sadece % 26.1 nispetine sahiptirler (Bkz. M. Keskin, *aynı eser*, s. 478).

suyla bölgeyi terk etmeye zorlamak niyetinde idiler. Bu yolla bölgede Ermeni nüfusun, çoğunluğu elde etmesini sağlayarak binlerce masum insanın toplu mezarları üzerinde bir Ermenistan kurmayı planlıyorlardı. Katliamlar Van kenti ile sınırlı kalmamıştı.

Amacımız olayları bütün teferruatıyla anlatmak değildir. Burada vurgulamak istediğimiz husus, Sarıkamış bozgunundan sonra cephe gerisinde devlet ve millet hayatının Ruslarla işbirliği yapan Ermeni grupları tarafından ciddi surette tehdit edildiğidir.

Van'ın işgaline kadar hükümet, isyanları mahallî tedbirlerle bastırmak istemişti. Bu arada patrikler ve mebusları aracılığıyla Ermenilere, rahat durmadıkları takdirde devlet olarak en zecrî önlemlerin alınmak zorunda kalınacağı bildirilmişti. Fakat bütün iyi niyete rağmen komiteciler, ısrarla faaliyetlerini sürdürdüler³⁷.

Tehcir: Soykırım Değil Nefsi Müdafaa

Van vilayetindeki hadiseler, Ermenilerin yaşadığı cephe gerisindeki diğer vilâyetlerde de aynı oyunun tekrarlanabileceğinin işaretiydi. Komite üyeleri arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre Van isyanını diğer vilâyetlerde de sahnelemek üzere çeşitli hazırlıklara başlanmıştı³⁸. Zaten Bitlis, Muş, Erzurum, Bayezid, Zeytun, Sivas bölgesindeki isyan ve saldırılar devam etmekteydi³⁹. Hükümet, bu durumda daha fazla kurban vermemek için cephe gerisinde devlet ve millet hayatını ciddi surette tehdit etmekte olan Ermenileri, ülkenin daha güvenli olan Musul ve Halep gibi güney vilâyetlerine göç ettirmek zorunda kaldı. 27 Mayıs 1915 tarihinde Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat adını taşıyan geçici bir kanun çıkarıldı. *Tehcir kanunu* olarak bilinen bu kanunun ikinci maddesi ile ; *ordu, kolordu ve bağımsız tümen komutanlıklarına askerî durum gereği veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını tek tek veya topluca diğer bölgelere göndermek ve yerleştirmek yetkisi*

³⁷ Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde...", s. 300.

³⁸ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 286.

³⁹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 605.

verilmişti⁴⁰. Zorunlu göçün düzenli ve güvenli bir şekilde yapılabilmesi için tehcir kanununun uygulanışına dair ayrıca nizamname ve talimatnameler hazırlandı. Bu düzenlemelere göre göçürülecek Ermenilerin iâşe, ibate, can ve mal güvenlikleri hükümet tarafından sağlanacaktı. Tehcir edilenlerin, sağlık durumları kontrol edilecek, yaralı, hasta, kadın, çocuk ve yaşlılar demiryoluyla, geri kalanlar ise at ve arabalarla sevk edilecekti. Bütün taşınabilir mallarını birlikte götürebilecekler, götüremedikleri eşyalar açık artırma ile satılarak bedeli hükümetçe ödenecek, gittikleri yerlerde hükümet tarafından iskân edilmeleri sağlanacaktı⁴¹.

Görüldüğü gibi Ermeni isyanları tehcir kararına bir tepki olarak başlamamış, tam tersine tehcir uygulamasına, Ermeni isyanlarının tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine zorunlu olarak baş vurulmuştur. Benzer bir durumda hangi devlet olursa olsun her halde farklı şekilde davranamazdı⁴². Ancak şunu kabul etmek gerekir ki; Osmanlı Hükümeti, binlerce insanı ilgilendiren böyle kapsamlı bir göç hareketini yasal düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirmek için gerekli donanıma sahip değildi. Doğu vilayetlerinde ulaşım eskiden beri büyük zorluklarla sağlanabilmekteydi. Bölge çağın en etkin ulaşım aracı durumunda bulunan demir yollarından ve deniz taşımacılığında tamamen mahrumdu. Genellikle dere ve vadilere bağlı olan az sayıdaki karayolları ise yörenin tek ulaşım aracı durumunda bulunan hayvan ve hayvanlar tarafından çekilmekte olan arabaların geçişine bile çoğu zaman müsait olmazdı. Zaten seferberliğin ilânıyla birlikte ulaşım araçlarının neredeyse tamamı ordu hizmetine alındığından taşıma araçları konusunda büyük bir sıkıntı vardı. Devletin pek iyi olmayan ekonomik durumu, savaşın başlamasıyla birlikte daha da kötüleştiğinden, bütçeden göçmenler için ihtiyacı karşı-

⁴⁰ "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanûn-ı Muvakkat (14 Mayıs 1331)", *Düstür, Tertib-i Sani*, VII, Dersaadet 1336, s. 609.

⁴¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s. 119 vd. Tehcir konusuna dair kanun, nizamname ve talimatnamelerin tam metinleri için bkz. A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 110-131.

⁴² Avusturya ve Alman sınır boylarındaki yerleşim yerlerinde oturan Polonyalılara ve Ukraynalılara karşı Rusya aynı yöntemleri kullanmıştır. Yine İngiltere aslı olmayan şüpheler üzerine İrlanda, Hindistan ve Mısır'da benzer yöntemlere baş vurmuştur. Bkz. Kara Schemsi, *ayn eser*, s. 6.

layacak miktarda ödenek ayrılması da mümkün olmuyordu⁴³. Yine iç güvenlik istenilen düzeyde değildi. Jandarma kadrolarındaki eksikliğin telâfi edilememesi nedeniyle Müslüman Hıristiyan farkı gözetmeden bir takım haydut çetelerinin eskiden beri köylere yaptıkları baskınlar engellenemiyordu⁴⁴. Açlık ve hastalıklar ise asker-sivil, göçmen-yerleşik herkesin ortak ve en önemli problemi haline gelmişti⁴⁵.

Devlet, savaş şartlarının sınırlı imkânları nispetinde Ermeni tehcirinin yine de iyi bir şekilde yapılmasına hassasiyet göstermekten geri kalmamıştır⁴⁶. Ermeni vatandaşlarına olan güveni sarsılmış olsa bile hükümet, ciddi bir devlet anlayışıyla onları kontrol altına alırken zarar görmemeleri için mümkün olan her çareye baş vurmuştur. Her ne suretle olursa olsun Ermenilere saldırmak, can ve mal güvenliklerine kastetmek gibi fiiller çok ağır suç olarak kabul edilmiş ve bu tür fiillere cesaret edenlerden ele geçirilebilen 1397 kişi yargılanarak idam dahil en ağır cezalara çarptırılmıştır⁴⁷. Nitekim, Sayın Akçam'ın da ifade ettiği gibi 3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet Paşa bu suçtan dolayı bir yüzbaşığı divan-ı harpte yargılamış ve idam ettirmiştir⁴⁸.

Mayıs ayının sonlarından başlayarak Ağustos ayı sonlarına kadar devam eden tehcir sırasında, Ermeni göçmenlerinin iskân edilecekleri yer-

⁴³ Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara 1999, s. 128 vd, 317 vd.

⁴⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH-İ UM, Dos. No: E-44, Bel. No: 40, Dahiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine Tezkire, 7 Ağustos 1333; Dos. No: 20-2, Bel. No: 2-49, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Beyin Şifreli Telgrafı, 25 Ağustos 1335; Cemalettin Taşkiran, *aymı eser*, 139.

⁴⁵ T. Öğün, *Kafkas Cephesinin ...*, 281 vd.

⁴⁶ Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde...", s. 300. Göçmenlerin beslenme, sağlık ve iskân sorunlarının halledilmesi ile can ve mal emniyetlerinin sağlanması hususunda ilgililere Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından gönderilmiş olan talimât-nâmeler için bkz. Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda, Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 138-142.

⁴⁷ Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Hazine-i Evrâk, karton 178, dos. 23'ten naklen A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 146, 147; ATASE Arşivi, Kls. 212, Dos. 231, F. 14, 33, 54, 70, 80, 87'den naklen Cemalettin Taşkiran, *aymı eser*, s. 140 vd.

⁴⁸ T. Akçam, *aymı eser*, s. 244.

lere kayıp vermeden bir an önce ulaştırılabilmeleri için gerekli olan her türlü tedbir büyük fedakârlıklar gerektirmekteydi. Hükümetin gerektiğinde cephenin acil ihtiyaçlarını aksatmak pahasına bu fedakârlıktan kaçınmadığı görülmektedir. Tehcirin tatbik edildiği aylarda, erzak arabalarının yetersizliği nedeniyle, Kafkas cephesindeki birliklerin beslenme hususundaki sıkıntısı açlık sınırlarına ulaştığı⁴⁹ halde, cephedeki birlikleri aç bırakmak pahasına, orduya ait erzak arabalarının önemli bir kısmı, talimatnameler gereğince, Ermeni göçmenlerinden yaralı, hasta, kadın, çocuk ve yaşlıların nakline tahsis edilmişti. Örneğin 1915 yılı Temmuz ayı ortalarında Sivas'tan 600 araba ile hareket eden bir erzak kafilesinden ancak 90 araba geriye dönebilmiş, diğerleri Erzurum'daki Ermeni ailelerinin sevkı için alıkonulmuştu. Yine Erzurum-Refahiye arasında erzak nakleden kabilelerle başlarındaki jandarmalar da Ermeni göçünde hizmet etmek üzere görevlendirilmişti. Bölgedeki diğer vilâyetlerde de durum farklı olmadığından çoğu yerde erzak sevkıyâtına ancak bu mesele sona erdikten sonra başlanabilmişti⁵⁰.

Bu tür çabalar, maalesef nakledilmekte olan Ermenilerden bir çoğunun açlık, hastalık, hava şartları ve sefalet yüzünden ölmesini engellemeye yetmemişti. Bir kısmı da yağmacılık ve intikam arzusuyla düzenlenen saldırılarda hayatını kaybetmişti⁵¹.

Rus-Ermeni ittifakı sonucu ortaya çıkan Ermeni isyanlarına karşı devletin aldığı önlemlerden ibaret olan tehcir uygulamasını, tarih ilminin konusu olmaktan çıkartarak bir inanç alanı haline getirenler, ya da siyasî amaçları için alet olarak kullanmaya çalışanlar, kamuoyunun ilgisini daha fazla çekebilmek için bir taraftan Ermeni kayıplarının miktarını olabildiğince abartmaya çalışırken öte yandan bu kayıpların, göç maskesi altında uygulanan planlı bir soykırımın sonucu olduğunu iddia etmektedirler. Nitekim Taner Akçam da sürgün sırasındaki 800 bin civarında Ermeni'nin sistemli olarak soykırıma tabi tutulduğunu ifade et-

⁴⁹ BAO, DH-ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 110.

⁵⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-9, Bel. No: 1; Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-23.

⁵¹ Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 7,8; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 296.

mektedir⁵². Oysa Justin McCarthy'nin tespitlerine göre 1914-1921 tarihleri arasındaki 7 yıl içerisinde, Osmanlı Ermenilerinden 600 bin kişi hayatını kaybetmiştir⁵³. Ancak şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, bu can kayıplarının tamamı sürgünle ilgili değildir. Ermenilerin, gerek Rus ordusundaki gönüllü birlikleri ve gerekse yurt içindeki çeteleri ile Türklerle fiilen bir savaşa girişmiş oldukları yukarıda ifade edilmişti. Savaşa girdikten sonra öldürmek kadar ölmenin de normal olduğu düşünülürse, çarpışmalar sırasında Ermenilerin önemli kayıplar vermiş olduğunu kabul etmek gerekir. Ayrıca savaşın sebep olduğu kötü hayat koşulları nedeniyle Müslümanlar gibi Ermenilerden de pek çok insanın öldüğü bilinmektedir. Bu durumda sürgün sırasında hayatını kaybedenlerin sayısının 200 bin ile 300 bin arasında olduğuna dair tahminlerin daha gerçekçi olduğu görülüyor⁵⁴.

Ermenilerin tehciri sırasında can kayıplarını engellemek için her çareye baş vurmuş olduğu gözlenen Osmanlı hükümetini, soykırım yapmakla itham etmek haksızlık olur. Ermeniler, devlete isyan ederek düşmanla işbirliği yapmak suretiyle uğradıkları kayıplara herkesten önce kendileri neden olmuştur. Bunu meseleleri objektif olarak değerlendirebilen akli selim sahibi Ermeniler de kabul etmektedirler. Türkiye Ermeni Patrikhanesi Danışma Kurulu Üyelerinden Dikran Kevorkyan'ın şu ifadesi bu bakımdan kayda değer: *Sevr müzakerelerine iştirak eden Ermeni heyeti 1915 olaylarının bir savaş olduğunu, kendilerinin harp içinde muharip olduklarını ispat etmişler, ama muharip bir topluma tabiki normal tedbirler dolayısıyla Türk Hükümetini suçlamak görüşünden de vazgeçmemişlerdir*⁵⁵.

Savaş sırasında kayba uğrayanlar sadece Ermeniler olmamış, Müslümanlar da en az onlar kadar zarar görmüştür. Müslüman göçmenlerin kötü hayat şartları nedeniyle uğradıkları can kayıplarının Ermenilerin-

⁵² T. Akçam, *aynı eser*, s. 300, 301.

⁵³ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus* (çev. İ. Gürsoy), Ankara 1995, s.120, 121.

⁵⁴ Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, XXXVI/141, Ankara 1972 s. 33.

⁵⁵ Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir 1983, s. 117.

kinden fazla olması, Ermenilere karşı bilinçli bir soykırımın uygulamasının söz konusu olmadığını göstermektedir. Ermeni tehcirinden yaklaşık olarak bir yıl sonra (1916 yılı baharı) Rusların Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Trabzon'u ele geçirmelerinin ardından bu defa yüz binlerce Müslüman göçmen, her şeyini geride bırakarak Anadolu'nun iç kesimlerine sığınmak zorunda kalmıştı. Tıpkı Ermeni tehcirinde olduğu gibi bu göçler sırasında da hükümet kasıtlı olarak değil, çaresiz kaldığı için bu göçmenlere gerekli yardımı yapamamıştı. Perişan bir halde göç edip gelen bu insanlar, barınma ve beslenme konusunda hükümetten kayda değer bir yardım göremediklerinden sığındıkları yerlerde ya sefalet nedeniyle hayatlarını kaybetmişler ya da yıllarca aç, açık, perişan bir halde acı çekmeye mahkum olmuşlardı. Göçmenlerin gelişi ülke içinde zaten mevcut olan yiyecek sıkıntısını had safhaya ulaştırdığından sokak ortalarında açlıktan ölenlerin ve bağırsağınların sayısı her geçen gün biraz daha artmaktaydı⁵⁶. Bu nedenle savaş sırasında hayatını kaybeden Müslümanların sayısı Ermeni kayıplarından daha fazladır. Justin McCharthy, 1914-1921 yılları arasında sadece Doğu Anadolu'daki Müslümanların nüfus kayıplarının 1190 000 ölü ve 900 bin iç göçmen, Kafkasya'da ise 410 bin ölü ve 270 bin göçmen olduğunu ifade etmektedir⁵⁷.

Müslümanların bu derece ağır kayıplara uğramasında vahşet tarzında gelişen Ermeni saldırılarının önemli payı vardır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanet ederek böyle bir maceraya atılması, sadece kendi toplumlarının değil, yüzyıllarca birlikte yaşadıkları Müslüman komşularının da telâfisi imkânsız büyük kayıplara uğramasına neden olmuştur. Bu nedenle Rus işgali ve Ermeni vahşetine uğrayan Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerinin nüfus kaybı oranı yöredeki diğer vilayetlere göre daha yüksektir. 1914 tarihli resmî nüfus istatistiğine göre; savaştan önce bu dört vilayette yaklaşık olarak 2.5 milyon kişi yaşarken⁵⁸ bölge, 1918 yılı baharında yeniden Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde (bu sırada göçmenlerden hayatta kalabilenlerin bir bölümü geri dönmüştü) bütün bu yörede çoğu kadın, ihtiyar ve çocuk olmak üzere sadece 700 bin civarında bir nüfus bulunuyordu⁵⁹.

⁵⁶ T. Ögün, *Kafkas Cephesinin...*, s. 281, 314 vd.

⁵⁷ Justin McCharthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 374.

⁵⁸ A. Süslü, *Ermeniler...*, s.21, 182.

⁵⁹ "Şark Vilâyetlerimiz", *İkdam*, 6 Ağustos 1918, s. 1.

Ermenilerin İkinci Defa Katliama Girişmesi

İstilâya uğrayan vilâyetlerimizdeki insanların pek çoğu toplu katliamlara kurban giderken canını kurtarabilenlerden yüz binlercesinin de göç etmek zorunda kaldığını yukarıda ifade etmiştik. Göç edemeyerek memleketlerinde kalanlar ise Ermeni çetelerinin, her biri diğerinden daha feci yeni katliamlarına maruz kalmışlardır. Bolşevik İhtilâli'nin (Ekim 1917) ardından bu katliamlar yine dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı. İhtilâlin ardından işgal etmiş oldukları Osmanlı vilayetlerinden çekilmeye başlayan Ruslara ait silah ve cephaneyi teslim alan Ermeni çeteleri, bölgede kalıcı hakimiyet sağlayabilmek amacıyla nüfus çoğunluğunu elde etmek üzere toplu katliamlarını yeniden yoğunlaştırmışlardı. Hattâ bu katliamlara henüz bölgeyi terk etmemiş olan bazı Rus askerî yetkilileri de tanık olmuştu⁶⁰.

Ermenilerin yaptığı kıyımı durdurmak üzere 1918 yılı Şubat ayında ileri harekâta geçen Türk ordusu ele geçirdiği her yerde binlerce insan cesediyle karşılaşılıyordu. 3. Ordu Komutanlığının 22 Mart 1918 tarihli bir raporuna göre; Ermeniler, Rusların Erzincan'ı terk ettikleri 23 Ocak 1918 tarihinden sonra erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 1300 kişiyi katletmişlerdi. Yine Rusların 6 Şubatta Erzurum'dan ayrılmasının ardından başlayan katliamda pek çok insan şehit edilmişti. 12 Martta Erzurum'a giren Türk birlikleri, sokaklardan ve mezarlar arasından bu katliama maruz kalanlara ait 2500'den fazla ceset toplamışlardı. Toplu katliamlar dışında şurada burada öldürülenler ise bu hesabın dışındadır⁶¹.

Vahşet yöredeki köylerde de aynı hızla devam ediyordu. Türk Ordusunun ileri harekâtı karşısında tutunamayan Ermeniler, geri çekilirken

⁶⁰ Bolşevik İhtilâlinin ardından Ermeniler tarafından yapılan katliamlar hakkında bölgedeki Rus askerî yetkililerine ait hatırat, yazışma ve katliama uğrayan Müslümanlara ait fotoğraflar için bkz. A. Süslü, *Ruslara Göre...*, Ankara 1987; *İslâm Ahâlinin Dûçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâike Müstenid Malumât*, (basım yeri yok) 1335 (1919). (Bu eser H. K. Türközü tarafından sadeleştirilerek Latin harflerine aktarılmıştır (Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Ankara 1982). Rus komutanı bu vahşeti durdurmak için elebaşlarından 50 Ermeni'yi Erzurum'da idam ettirmek zorunda kalmıştı (bkz. Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 7).

⁶¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-15.

bu defa da önlerine çıkan, kaçmayı başaramamış köylüleri feci surette imha etmeye başlamışlardı. 11-12 Mart 1918'de yaklaşık yüz kişinin topluca katledildiği Yeşilyayla bu köylerden sadece bir tanesidir.⁶² Yine Sarıkamış ve Kars çevresinde de yüzlerce köy yok edilmişti. Örneğin Kars'ın Subatan köyünde 25 Nisan 1918 günü 600 kadar günahsız insan vahşice yok edildi⁶³. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu yöredeki en büyük katliam, bugün Kars'ın Selim ilçesine bağlı bulunan *Katranlı* köyünde olmuştur. Yöredeki Türkmen köylerinden kaçıp Allahuekber Dağı'ndan aşarak Oltu'ya geçmek isteyen; çoğu kadın, kız ve çocuklardan oluşan yaklaşık 1400 kişilik bir kabile Laloğlu ve Bölükbaşı köylerinde yaşayan Rumlar tarafından durdurularak Katranlı köyüne getirilmişti. Ermeni çetelerinin de buraya gelmesinin ardından kabilede bulunanlar büyük samanlıklara doldurularak önce ırzlarına geçilmiş, ardından kurşunlamak ve nihayet ateşe vermek suretiyle öldürülmüşlerdi. Katliamın ardından tahribatın boyutlarını tespit etmek ve şehitleri defnetmek amacıyla yöreyi dolaşan Fahrettin Erdoğan, bu samanlıklardan geriye kalan bir direk üzerinde şu satırları gördüğünü ifade etmektedir⁶⁴:

Ey Türk kardeşlerim; bir gün elbet mazlumların katledildiği buraya geleceksiniz. Ermeni ve Rumlar bizi buraya topladılar. 24 saat aç ve susuz bıraktılar. Geceleyn aramıza dalarak kadınların ve çocukların namuslarına taarruz ettikten sonra makineli tüfekleri kurdular. Ben de kurtulamayacağımı bilerek bu yazıyı yazdım. Bizim intikamımızı aldığımızda zulümle öldürülen bu masumların ruhları şad olacaktır.

İmza

Karahamzalı Molla Bekir

Türk Ordusu'nun, düşman işgaline uğramış vilayetleri ele geçirmesinin ardından, bir an evvel evlerine barklarına ulaşmak ve sefaletten kurtulmak arzusuyla göçmenler, akın akın yurtlarına dönmeye başlamış-

⁶² Yeşilyayla katliamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı*, Ankara 1990.

⁶³ Subatan katliamı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991)* (Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını), Ankara 1992.

⁶⁴ F. Erdoğan, *aynı eser*, s. 147.

lardı⁶⁵. Fakat maalesef döndükleri yerlerde de açlık ve sefalet bütün dehşetiyle devam ediyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz 3. Ordu Komutanlığının 22 Mart 1918 tarihli raporunda, *ahalinin tamamen aç olduğu, kadın ve çocukların gübre içerisindeki arpa tanelerini yemek suretiyle hayatta kalmaya çalıştıkları* ifade edilmişti⁶⁶. Ermeni tahribatı müthişti. Geriye dönebilenler, evlerinin de Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış olduğunu dehşetle görüyorlardı. Savaşın önce Van kentinde mevcut olan Müslümanlara ait 3400 evden geriye sadece üç ev kalmıştı. Bitlis'te ise 6500 Müslüman hanesinin tamamı yok edilmişti⁶⁷.

Bu müthiş tahribat ve katliamlara rağmen işgal altındaki bölgenin kurtarılması esnasında, Türk ordusu ve hükümetine sığınmış olan Ermenilere kol-kanat gerilmiş, şefkatle muamele edilmiştir. Van'ın kurtuluşu sırasında yaşananlar, bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

2 Nisan 1918 günü Türk ordusu Van'a girdiğinde, 750 kadar Ermeni aman dileyerek kuvvetlerimize sığınmıştı. Burası Ermeniler tarafından terk edilirken tamamen yakılıp yıkılmış olduğundan, geride kalanlar açlıktan ölmek üzere perişan bir halde idiler. Fakat ordu komutanlığı bunları ölüme terk etmeyerek askerî erzak ambarlarından düzenli olarak beslenmelerini sağladı. Altı ay boyunca devam eden bu yiyecek yardımı, askerlerin günlük yiyeceğinden kesilmek suretiyle yapılabiliyordu. Çünkü ordu ambarlarındaki yiyecek stoku birliklerin ihtiyacını karşılamaya yetecek miktarda bile değildi. Kısacası Türk askeri tüm acılarına rağmen elindeki bir parça ekmeği kendine sığınmış olan Ermenilerle paylaşmak yüceliğini göstermiştir. Yiyecek stokunun iyice azalması üzerine ordu komutanlığı bu yardımı kesmek zorunda kaldığında, bu defa da Van Valisi Haydar Bey devreye girerek (10 Ekim 1918) kesin bir çözüm bulunana kadar bu insanların köy ambarlarından beslenmelerini sağla-

⁶⁵ Göçmenlerin dönüşü hakkında daha geniş bilgi için bkz. T. Öğün, *Kafkas Cephesinin...*, s. 321 vd.

⁶⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-15. Yurtlarına dönmekte olan mültecilere hükümet tarafından yapılmakta olan gıda yardımının yetersizliği ve salgın hastalıkların neden olduğu tahribat için bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-17, Bel. No: 12-47; Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-86.

⁶⁷ Justin McCharthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 270.

mıştı⁶⁸. Bu şekilde bir süre daha Van'da barınan bu Ermeniler, Gümrü Anlaşması'ndan sonra Anadolu'nun bir çok yerindeki Ermeniler gibi, kendi istekleriyle salimen Ermenistan'a göç etmişlerdir.⁶⁹ Van Ermenilerinin gördüğü bu muamele Sayın Akçam'ın iddia ettiği gibi Türklerin Ermenileri katletmek için fırsat bekleyen bir katiller güruhu olmadığını göstermektedir.

Çeşitli vesilelerle bölgeye gelmiş bulunan bir takım Amerikan heyetlerinin de benzer durumlara şahit oldukları anlaşılıyor. 8 Eylül-13 Ekim 1919 tarihleri arasında Erzurum, Erzincan ve Trabzon'da incelemeler yapmış olan Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti Heyetinden Miralay Deyli, gördüklerinden çok etkilenmiş olacak ki; *Türkleri bana anlattıkları gibi bulmadım, fikrim herhalde İstanbul'dan çıktığım gibi değildir. Türkler misafirperver, efendidirler. Asayiş mükemmeldir. İnsan Avrupa'da bile bu kadar emin seyahat edemez demıştır*⁷⁰.

Savaşın Ağır Yükünü Omuzlayanlar Ermeniler Değil Türklerdi

Eserin ikinci bölümünde yer alan iddialardan biri de; Ermeniler üzerinde sistemli bir baskı oluşturmak amacıyla, seferberliğin ilanıyla birlikte silâh altına alınmış olan 20-45 yaş grubu arasındaki Ermenilere ilâveten, 15-20 ve 45-60 yaş gruplarının da taşımacılık işlerinde kullanılmak üzere askere alındığı şeklindedir⁷¹. Ancak aşağıda izah edeceğimiz üzere bu iddianın da sırf Ermenilere eziyet edildiği şeklinde bir kanaat oluşturmak amacıyla ortaya atılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hamal taburları uygulamasının, Ekim 1914'te başladığı ifade ediliyor ki bu doğru değildir. Bu uygulamaya Sarıkamış hezimetinden sonra ulaştırma hizmetlerinin iyice aksamaya başlaması üzerine başvurulmuştu. Ayrıca bu birlikler hukuken askerlik mükellefi olarak kabul edilen 20-45 yaş grubu askerlerden oluşturulmuştu. Üstelik hamal taburlarında sadece Ermeniler değil yol taburu erleri, firariler, bakayalar, tekrar

⁶⁸BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-5, Bel. No: 2-5.

⁶⁹ ATASE Arşivi, Kls. 1030, Dos. 12-78, F. 21/1-2.

⁷⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-7, Bel. No: 2-20, Harbiye Nazırı Yaveri Yüzbaşı Cemal'in Raporu, 21 Ekim 1919.

⁷¹ T. Akçam, *aynı eser*, s. 240 vd.

sağlığına kavuşmuş askerler ve diğer gayrimüslim unsurlar (Rum vs.) gibi farklı kesimlerden insanlar hizmet vermekteydi⁷². Bu taburlara askerlik mükellefiyeti olmayanların alınması ise söz konusu değildir. Yaşlı ve çocuklar bir tarafa, askerlik mükellefiyeti yaşında oldukları halde bedel ödemiş olanların silah altına alınmasına bile asla teşebbüs edilmemiştir. Örneğin, 1915 yılı hasat mevsiminde mahsulün toplanması için çok sayıda tarım işçisine ihtiyaç duyulduğu halde Trabzon vilâyeti Rumlarının çoğu bedel vermiş olduklarından bunlardan amele taburu oluşturulması mümkün olmamıştı⁷³.

Askerlik mükellefiyeti dışında bulunanlarla ilgili bir takım yükümlülüklerin getirilmesi ise söz konusu amele ya da nakliye taburlarından farklı bir uygulamadır. Seferberliğin ilânıyla birlikte çalışan nüfusun silâh altına alınması, tarım hizmetleri başta olmak üzere ekonomik faaliyetleri olumsuz yönde etkilemişti. Hükümet, ülke ekonomisinin daha fazla zarar görmesini engellemek amacıyla amele-i müşterekiye yöntemi adı verilen bir uygulama başlattı. 17 Ekim 1914 tarihinde bu uygulamaya dair hazırlanmış olan talimatnamenin birinci maddesi gereğince; her köyün askerlikle mükellef olmayan 16 yaşından 20 yaşına kadar gençleriyle, 45 yaşından büyük erkek nüfusu ve ayrıca askerlik yaşında bulunup herhangi bir sebepten dolayı köyünde bulunanlar, köyün sürülüp hazırlanmış tarlalarına tohum atmak ve yeniden tarla sürüp ekmek konusunda ortaklaşa çalışmak mecburiyetinde idiler⁷⁴. Hasat işlerinde de kullanılan bu mükellefler ile amele taburlarının⁷⁵ da sonra ordu için nakliyat yapmak hususunda da hizmet verdikleri anlaşılıyor.

⁷² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, II (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993 s. 677,678.

⁷³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-47. Aynı yıllarda (1916) Rus hükümetinin hukuken askerlik hizmetinden muaf olan Türkistanlılardan, 500 bin kişiyi geri hizmette kullanmak üzere ordu emrine almaya teşebbüs etmesi ve bu teşebbüse karşı koydukları için bir milyona yakın insanın ya öldürüldüğü ya da göç etmek zorunda bırakıldığı hatırlanacak olursa Osmanlı Devleti'ndeki uygulamanın sistemli bir baskı olamadığı daha iyi anlaşılacaktır (bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 206-212; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 237. Nadir Devlet, "Rus ve Sovyet Silâhlı Kuvvetlerinde Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986)*, III, Ankara 1991, s. 813 vd.

⁷⁴ BOA, MVM, Dos No: 209, Göm No: 83.

⁷⁵ BOA, DH-İ UM, Dos No: 59-1, Bel. No: 1-47.

Cephenin acil ihtiyaçlarını karşılamak ve orduyu açlıktan kurtarmak amacıyla teşebbüs edilen bu uygulama, din ve milliyet farkı gözetilmeksizin bütün ahaliyi kapsamakta idi. Bu nedenle özellikle Ermenilere yönelik bir uygulamadan söz etmek mümkün değildir. 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun en önemli eksikliği, gerekli malzemenin yurtiçinden cepheye akışını sağlayabilecek donanıma sahip bir ulaştırma örgütünden yoksun olmasıydı. Ulaştırma hizmetleri Menzil Teşkilâtı adı verilen bir kurum tarafından yürütülmekteydi. Fakat ulaşım ağının yetersizliğine ilâveten taşıma araçlarının (taşıma araçları az sayıdaki motorlu araçlar, mahdut demiryolları ve deniz ulaştırmacılığının dışında neredeyse tamamen yük hayvanları ve bu hayvanlar tarafından çekilmekte olan ilkel araçlardan oluşuyordu) da noksan oluşu bu teşkilâtın istenen görevi yerine getirmesini âdeta imkânsız kılıyordu. Menzil Müfettiş-i Umumîliğinin 26 Ekim 1914 tarihli bir raporunda Kafkas cephesinin durumu şu şekilde değerlendirilmişti⁷⁶; ...3. *Ordunun bulunduğu yerde bile iâşesi için mevcut menzil kolları yetersizdir. Hareket halinde açlık muhakkaktır. Doğuda demiryolları olmadığından, menzil kolları ne kadar arttırılsa yine kâfi gelmez. On günlük erzakı taşıyan menzil kolları olsa dahi on birinci günü yine açlık baş gösterir...*

Bu durumda cephedeki askerin lojistik destek yetersizliği yüzünden bozguna uğramasına fırsat vermemek için hükümetin, mümkün olan her türlü önleme baş vurması kadar doğal bir şey olamazdı. Nitekim daha savaşın ilk günlerinde (yukarıda bahsedilen hamal nakliye taburlarının kuruluşundan önce) orduya erzak yetiştirmek amacıyla önce Bitlis vilayetinde, bunun faydalı görülmesi üzerine ise Dahiliye Nezareti'nin talimatı ile ordu iâşe mıntıkasındaki diğer vilayet ve sancaklarda da (Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput, Musul vilayetleri ile Canik sancağı) insan gücüyle erzak sevkiyatına başlanmıştı. Dahiliye Nezareti'nin 15 Kasım 1914 tarihli bu talimatnamesinde⁷⁷; *mevcut araçlar yeterli değilse kış mevsiminin bütün şiddetine rağmen, nakliyatın Bitlis vilâyetindeki*

⁷⁶ ATASE Arşivi, Kls. 69, Dos. 15, F. 29, 29-1, 29-2, 29-3. Kafkas cephesinin lojistik desteği hakkında daha fazla bilgi için bkz. T. Ögün, *Kafkas Cephesinin...; Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdarî Faaliyetler ve Lojistik* (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını), Ankara 1985.

⁷⁷ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 13; Dos. No: 47, Bel. No: 53.

gibi birer günlük konaklar arasında halkın sırtıyla yapılması ve bu insan kollalarının oluşturulması için gerekirse nakit olarak harcama yapılabileceği ifade ediliyordu.

Bir çok yerde savaşın sonuna kadar devam eden bu sevkıyat, cepheye gidemeyecek durumda bulunan kadın, çocuk ve ihtiyarlar tarafından yapıyordu. Bu insanlar gerçekten fedakârca ve insan gücünün çok üstünde gayret göstererek hizmet etmekteydiler. Kadınlar, sırtlarında 30-40 okkalık yükleriyle kar üstünde 70-80 km yürümekteydiler⁷⁸. Ordunun acil ihtiyaçları dayanılmaz boyutlara ulaştığında halkın yükü daha da ağırlaşmaktaydı. 3. Ordu Komutanlığının Eylül 1916 tarihli bir emriyle⁷⁹; *8-10 yaşından büyük çocuklardan hamile kadınlara varıncaya kadar, az çok yük taşıyabilecek herkes ordu için sevkıyat yapmaya mecbur tutulmuştu.* Bu tarihte Ermenilerin tehciri tamamlanmış olduğundan bu emrin muhatabı Ermeniler değil yörenin Müslüman ahalisi olmuştur.

Ağır şartlar altında yapılan sevkıyat, büyük can kayıplarına neden olmaktaydı. Erzak taşırken tifüse yakalanan askerler kaza ve köylerine gönderildikçe hastalık yurt geneline yayılmakta idi. Hastalık yüzünden bazı köylerde halkın yarısından fazlası hayatını kaybetmişti⁸⁰. Soğuktan donanlar ya da hayvanları telef olanların sayısı da az değildi. Fakat bütün bunları devlet ve milletin bekası uğruna göğüslemek zorunda olduğunun bilincinde olan fedakâr Türk halkı, çektiği sıkıntılara karşılık bir tek şey söylüyordu, o da “devlet var olsun”dan ibaretti⁸¹.

Van'ın Kurtuluş parkında orduya cephane taşırken donarak şehit düşen Türk gençlerinin anısına dikilmiş olan bir abidenin üzerinde *şu ifade yer almaktadır: Bu abide Birinci Cihan Savaşında düşmana karşı savaşmakta olan ordumuza cephane taşırken İran dönüşü Özalp ilçesinin Bedruk gediğinde tipiye tutulup ebediyete intikal eden seksen genç idadi öğrencisinin ayrıca Türk'ün ebedî ve ezeli vatanı olan bu topraklar için tam ercesine savaşıp şehit düşen kahraman Türk evlâtlarının aziz ruhlarını tazim için 1977 yılında Van Belediyesince yaptırılmıştır.*

⁷⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 25.

⁷⁹ ATASE Arşivi, Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-1.

⁸⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-11, Bel. No: 2.

⁸¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No: 1-49.

Soykırım İddialarında Yargı Süreci

Üçüncü bölüm (329-587) ağırlıklı olarak, eserin ana eksenini oluşturan İstanbul mahkemelerinin yargılamalarına ayrılmıştır. Bu mahkemelerin, Ermeni soykırımı iddialarını araştırmak ve suçluları cezalandırmak amacıyla Mondros Mütarekesi'nin ardından İngiliz hükümetinin ısrarlı baskıları sonucu Osmanlı hükümeti tarafından oluşturulduğu ifade edilmektedir. Yine İngilizlerin soykırım suçlamasıyla Malta Adası'na sürdükları sanıkların yargılanma süreci de bu bölümde yer almaktadır.

Bu bölüm, kendi içindeki tezatlarıyla öne sürülen soykırım suçlamasının tutarsız ve gerçek dışı olduğunu göstermek açısından şayan-ı dikkattir. Nitekim Malta mahkemelerinin teşkili ve işleyişi, delil toplamak üzere oluşturulan komisyonlar ve Amerikan Arşivleri'nden suçlayıcı belge temin etme çalışmaları, sanıkların tutuklanması ve sorgulanması gibi aşamalar ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra bütün çabalara rağmen sanıkların suçsuz bulunması, Sayın Akçam'ı düş kırıklığına uğratmış olmalı ki, bu yargılamalar için aynen şu çarpıcı ifade kullanılmaktadır: *bir dağın doğumu beklenirken, gülünç bir fare doğdu*⁸². Yazarın bu tespiti üzerine, *kendi iddialarının fare bile doğuramayacağını* söylemek de herhalde bize düşüyor. Fakat o dağ doğurmak konusunda ısrarlı görünüyor. Bu nedenle İngiliz hakimlerinin bile beraat kararı verdikleri sanıkları yeniden mahkum etmek üzere bir takım uydurma gerekçeler sıralıyor. Buna göre, mahkemeler soykırım suçunu delil yetersizliği nedeniyle ispat edememişlerdir. Bunun ise başlıca iki nedeni vardır: Birincisi, İttihatçıların savaşı kaybettiklerini anladıklarında bu katliamın sorumluluğundan kurtulabilmek amacıyla aleyhlerinde kullanılabilecek belgeleri yok etme-

⁸² T. Akçam, *aynı eser*, s. 571. İngilizler Türkleri cezalandırmak konusunda çok istekliydiler. İstanbul'daki İngiliz Amiral Webb, hükümetine gönderdiği bir telgrafta: *Ermenilere zulmeden herkesi cezalandırmak için Türkleri toptan idam etmeli... Cezalandırma işlemi, hem Türk imparatorluğunu parçalayarak milleti cezalandırma, hem de yüksek görevlileri ibret verici bir şekilde yargılayarak kişileri cezalandırma biçiminde olmalı...* diyordu (Bilal Şimşir Malta Sürgünleri, Ankara 1985 s. 70). Fakat bu mümkün olmayınca İngiltere'de düş kırıklığına neden oldu. Türkleri cezalandırmamanın İngiliz Parlamentosunda yarattığı düş kırıklığı için bkz. Mustafa Çufalı, "Lozan Konferansı ve Anlaşması Üzerine İngiliz Parlamentosunda Yapılan Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, Ankara 2000, s. 587-589.

leri⁸³, ikincisi ise tüm imhalarla rağmen Osmanlı hükümetinin elde edebildiği çok sayıda suçlayıcı belgeyi İngilizlere vermemiş olmasıdır⁸⁴.

Yazar, eserin önsözünde, *1918 mütareke sonrası arşivlerde genel bir temizlik yapıldığına ilişkin bilgiler de vardır, fakat böyle bir temizliğin tam olarak yapılabilmesinin imkânsız olduğunu kabul etmek gerekir* şeklinde bir ifade kullanarak öne sürdüğü birinci mazeretin geçersiz olduğunu itiraf etmektedir⁸⁵. Bu nedenle bizim bu konuda başka bir şey söylememize gerek yoktur. Ancak şu küçük hatırlatmayı yapmakta da fayda vardır: Eğer Osmanlı arşivlerinde bu tür belgeler varsa, eser hazırlanırken Alman, Avusturya, İngiliz ve Amerikan arşivlerine müracaat edildiği halde Osmanlı arşivlerine neden baş vurulmamış, bunun yerine Talat Paşaya ait telgraflar olduğu ileri sürülen sahte belgelere itibar edilmiştir? Yazar, 1920 yılında Aram Andonian tarafından yayınlanmış olan bu düzmece belgelerin, İstanbul yargulamalarında okunan belgelerin içeriği ile uyum sağladığını ve dolayısıyla bunların gerçek olduğunu ifade etmektedir⁸⁶. Halbuki muhteva ve şekil itibarıyla incelenerek yıllar önce sahte oldukları ispatlanmış olan bu belgeler⁸⁷, iddia edildiği gibi gerçek olsalardı, bundan ilk haberdar olacak ve onu Malta sürgünlerini mahkum etmek için kullanacak olanlar İngilizler olurdu.

İddia edilen katliam eğer yapılmışsa, bu katliamı yaptığı öne sürülen ülkenin arşivlerinde buna dair kayıtların mutlak surette elde edilmesi ve kamu oyuna açıklanması gerekir. Bunun dışında başka kaynaklara yönelerek ön yargıları tatmin etmek amacıyla ortaya atılan iftiraların hiçbir geçerliliği olamaz. Hele Sayın Akçam gibi Osmanlıca okumayı dahi bil-

⁸³ T. Akçam, *aynı eser*, s. 24, 555.

⁸⁴ T. Akçam, *aynı eser*, s. 556.

⁸⁵ T. Akçam, *aynı eser*, s. 24.

⁸⁶ T. Akçam, *aynı eser*, s. 30, dipnot: 21.

⁸⁷ Yıllarca sözde Ermeni katliamının dayanağı olan bu belgelerin sahte olduğuna dair bkz. Şinasi Orel-Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara 1983; Şinasi Orel, "Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 305-321.

meyenlerin, Osmanlı arşiv belgeleri hakkında çeşitli varsayımlarda bulunması ise akademik tavırla ilgisi olmayan gayrı ciddi bir davranıştır⁸⁸.

İkinci mazerete gelince; aslında bu mazeretin tatminkâr olduğuna yazarın kendisi de inanmamaktadır. Zira İstanbul'un işgal altında bulunduğu bir dönemde bir çok şeye gücü yeten İngilizlerin, Osmanlı hükümetinin elinde bulunan belgeleri almak konusunda nasıl olup da bu kadar pasif davranabildiğine bir türlü anlam verememekte ve bunu tam bir muamma olarak değerlendirmektedir⁸⁹. Halbuki her şey gayet açıktır ve bunun muamma olacak bir tarafı da yoktur. Bütün bu gelişmeler, Ermenilerin soykırımı uğradığına dair belgelerin mevcut olmadığını çünkü böyle bir katliamın hiçbir zaman yapılmadığını gayet açık olarak göstermektedir.

Üstelik İngilizlerin, soruşturma aşamasında zannedildiği gibi sadece Osmanlı hükümetinin vereceği belgelerle yetinmedikleri, güvenilir adamları vasıtasıyla her türlü yola başvurarak delil toplamaya çalıştıkları görülmektedir. Nitekim daha mütarekenin ilk günlerinde, Ermeniler'in tehciri ile ilgili Talat Paşa'ya ait birtakım gizli belgelerin, İstanbul'daki İngiliz Askerî İstihbaratı'nca Osmanlı arşivlerinden çalınarak soruşturma komisyonuna teslim edildiği bilinmektedir. İngiliz Devlet Arşivi'nde bulunan ve bir bölümü S. R. Sonyel tarafından yayınlanmış olan bu belgelerde beklenenin tersine, tehcir edilen Ermenilerin mal ve can güvenliklerinin sağlanacağı, beslenme ve sağlıklarına itina gösterileceği ve bu emirlere uymayan görevlilerin en sert biçimde cezalandırılacağı ifade edilmektedir⁹⁰. Yine İngiliz ordusu tarafından Filistin'de ele geçirilen Talat Paşa'nın 28 Nisan 1915 tarihli gizli bir talimatnamesinin sonunda *...Bu talimat, münhasıran komitelerin kapatılmasına müteallik olduğundan, Ermeni ve Müslüman anasının mukatelesine yol açabilecek şekilde tatbikinden içtinab edilecektir* ibaresi yer almaktadır. Bu belge, İngiliz görevlileri tarafından *kıtallerle ilgili ithamları takviye edecek kâfi derecede delil yok, bilâkis*

⁸⁸ Eserin önsözünde Osmanlıca metinlerin başkaları tarafından çevrildiği ifade edilmektedir (T. Akçam *aynı eser*, s.46). Yazarın Osmanlıca bilmediğine dair kanaatimiz bu ifadeden kaynaklanmaktadır.

⁸⁹ T. Akçam, *aynı eser*, s. 557.

⁹⁰ Bkz. Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar..."

kitallere yol açabilecek tedbirlerden kaçınılması öneriliyor şeklinde yorumlanmıştı⁹¹.

Ermenilerin Katliamlarını Millî Mücadele Yıllarında da Sürdürmesi

Yine kitabın üçüncü bölümünde suçlamaların dozajı iyice arttırılarak; katliamların 1. Dünya Savaşı ile sınırlı kalmadığı, İttihatçı bir gelenek ve kadro üzerine oturan Ulusal Hareket (Millî Mücadele) döneminde de devam ettiği, böylece Anadolu'daki Ermeni nüfusun neredeyse tamamen yok edildiği ifade ediliyor⁹². Takip eden sayfalarda ise bütün iftiraları gölgede bırakacak bir yalan daha ortaya atılıyor. Buna göre Millî Mücadele, Ermenilerin tehirci sırasında onların mallarını gasp ederek zenginleşen bir takım eşraf ve İttihatçıların bu malları Ermenilere kaptırmamak için verdikleri bir mücadeleden ibarettir⁹³.

Yüz binlerce şehidin kanına mal olan bu mücadelenin, ruhunu düşmanlarımız bile anlamışken, Sayın Akçam'ın anlayamamış olması karşısında söyleyecek söz bulamıyoruz. Oysa eserinde sık sık kaynak olarak gösterdiği İngiliz arşivlerinden bile bunu öğrenmesi mümkündür. Nitekim Percy Christian'a ait 2 Mayıs 1920 tarihli bir mektupta, Anadolu'daki mücadele şu cümle ile ifade edilmiştir: *Günden güne güçlenmekte olan bu akım haydutluk değil, dayanılmaz baskı, zulüm ve eşi görülmemiş yolsuzluklara karşı tüm Müslüman halkın genel ayaklanmasıdır*⁹⁴.

Soykırım iddialarına gelince; bunun gerçek dışı olduğunu göstermek için Millî Mücadele yıllarında Doğu cephesindeki tarihî çerçeveyi ana hatlarıyla ortaya koymak yeterli olacaktır. 1. Dünya Savaşı'nın sonlarında Bakû'ya kadar ilerlemiş olan Osmanlı ordusu, Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi gereğince⁹⁵ 1919 yılının Ocak ayında Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak 93 Savaşı sonrasındaki Osmanlı-Rus sınırının geri-

⁹¹ Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin...", s. 38 vd.

⁹² T. Akçam, *aynı eser*, s. 474 vd.

⁹³ T. Akçam, *aynı eser*, s. 527 vd.

⁹⁴ Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar...", s. 149-150.

⁹⁵ Mütarekenin tam metni için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı*, III, Kısım IV, Ankara 1991, s. 742-746.

sine çekilmek zorunda kalmıştı⁹⁶. Bu durum Ermenilere yeni katliamlar yapmak fırsatı verdi. Yapılanlar 1. Dünya Savaşı'ndaki vahşeti aratmayacak derecede hunharca idi.

Mütarekeden sonra Ermenilerin zulüm ve vahşetlerinin hangi boyutlara ulaştığını 15 . Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir tarafından 25 Eylül 1919 tarihinde Amerikalı General Harbord heyetine belgelere dayalı olarak sunulan rapordaki⁹⁷ şu ifadeler yerince açıklamaktadır; *...İngilizlerin Ermenileri himaye etmeleri ve yardımında bulunmaları Ermenileri şımartmış, İslâmlar hakkında icra ettikleri mezalimi tezyit etmiştir. Ermeniler; İslâmları imha etmek üzere komiteler tertip etmişler, bir taraftan da muntazam kıtaatin top, tüfengiyle yeremiye bir veya birkaç köy basarak yaylalardaki aşaire hücum ve katliam yapmışlar, Müslümanların mal ve eşyalarını yağma ve ırzlarına tecavüz etmişler, İslâm kadınları askerleriyle birlikte çıplak olarak dolaştırmak gibi insaniyete münafî tecavüzatta bulunmuşlardır... Ermeniler Kars, Ardahan, Nahcıvan, Şerür, Iğdır mıntıklarını işgal ettikten sonra Müslümanları imha maksadını takip ettikleri ketmetmeyerek açıktan açığa Müslümanların kâmilin kesileceğini ve yer yüzünde Müslüman bırakılmayacağını söylemeye başlamışlardır... Ermeniler haricin muavenetiyle işgal ettikleri Kars, Kağızman, Ardahan mıntıklarında bunca mezalim ve katliamlarla hicrete mecbur ettikleri binlerce İslâm hanelerine ve Rusya'nın muhtelif mahallerinden teşvik ve targib ile hicret ettirecek getirdikleri yüzlerce Ermeni ailelerine rağmen elan bu havalide kesafet-i nüfus ekseriyet-i azime İslâmlardadır...*

Müslüman ahalinin yok edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalması Ermeniler üzerine bir harekât düzenlenmesini zorunlu hale getirmişti. Mustafa Kemal, Ermeniler üzerine düzenlenen harekâtın gerekçelerini açıklarken; *...Mondros Ateşkes Anlaşmasından beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde, gerek sınıra yakın yerlerde Türkleri toptan öldürmekten bir an geri kalmıyorlardı. 1920 yılı sonbaharında Ermeni kıyımı dayanılmaz bir kerteğe geldi. Ermeniler üzerine yürümeye karar verdik. 9 Haziran 1920'de doğu bölge-*

⁹⁶ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, s. 50 vd.

⁹⁷ Raporun tam metni ve ekindeki vesikalar için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 283-296.

*sinde geçici seferberlik ilân ettik. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşayı Doğu Cephesi Komutanı yaptık... demektedir*⁹⁸.

Ermeniler üzerine harekât 28 Eylül sabahı başladı. 29 Eylülde Sarıkamış, 30 Eylülde Göle, 30 Ekimde Kars ve 7 Kasımda ise Gümrü ele geçirildi. Ciddi bir direniş gösteremeyen Ermeniler 2-3 Aralık 1920 gecesi Gümrü Antlaşması'nı imzalayarak 93 Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin kaybetmiş olduğu yerleri bırakmak zorunda kaldılar⁹⁹.

Müslüman ahaliye yaptıkları zulümlerin cezasını görecekları korkusuyla bu harekât sırasında Ermenilerin, bölgeyi tamamen boşaltarak geri çekildikleri görülmektedir. Kaçanların bir bölümü sağlam bir savunma hattı olduğunu düşündükleri Kars kalesine sığınmıştı. Bu nedenle harekât sona erdiğinde Türk tarafında kalan bölgede tamamı Kars'ta olmak üzere yaklaşık olarak 30 bin Ermeni kalmıştı¹⁰⁰. Ermeniler bu harekât sırasında da eski alışkanlıklarına baş vurarak Batı'nın müdahale ve yardımını sağlayabilmek için Türk Ordusu'nun, özellikle Kars'ta Ermenileri tamamen yok ettiği propagandasını yapıyorlardı¹⁰¹.

Halbuki Türk askeri kaleyi alırken Ermenilerden 1110 askeri öldürüp yaklaşık olarak 1300 de esir aldığı halde Ermeni halkına en küçük bir tecavüzde bulunmamıştı. Buna Kars'ta fakir ve kimsesiz çocukların bakımını üstlenmiş bulunan bir Amerikan yardım kuruluşunun (Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti) üyeleri de şahit olmuşlardı. Kurumun yetkilisi Edward Fox, 31 Ekim 1918 tarihli bir telgrafla; *Türk ordusunun büyük disipline sahip olduğunu ve katliam yapılmadığını* İstanbul'da Ame-

⁹⁸ Atatürk, *Söylev*, II (Türk Dil Kurumu Yayını), Ankara 1978, s. 118. Kars Çevresi ve Kafkaslardaki Ermeni mezalimi hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, II (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını), Ankara 1995; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, (1918-1920)*, Ankara 1970.

⁹⁹ *Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, III (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1995, s. 159-236, 235

¹⁰⁰ F. Erdoğan, *aynı eser*, s. 254.

¹⁰¹ Yuluğ Tekin Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 241.

rikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e bildirmişti¹⁰². Edward Fox, 15 Kasım'da yine Amiral Bristol'e sunduğu 28 sayfalık tafsilatlı raporunda da aynı şeyleri tekrarlamıştı¹⁰³. Bu bilgiler üzerine Times gazetesi 4 Aralık 1920 tarihli sayısında, Türklerin katliam yapmadığını bütün dünyaya ilân etti¹⁰⁴.

Kars'ın kurtuluşunun ertesi günü (1 Kasım 1920) TBMM Hükümeti adına Kâzım Karabekir tarafından Rusça, Türkçe ve Ermenice olarak yayınlanan bir beyanname ile; bütün musibetlere Taşnakların sebep olduğu ve bu nedenle Türk hükümetinin Ermeni ahaliye dahi nimet ve adalet göstereceğinden tamamen emin olunması, ancak asayiş bozmaya kalkışanların şiddetle cezalandırılacağı ilân edilmişti¹⁰⁵.

Bu sırada Kars Valiliğine atanan Fahrettin (Erdoğan) Bey'in Ermenilerden Kazancıyan Karabet'i şehir doktorluğuna, Taşnaksutyun cemiyetinin umumî kâtibi Biznunî Haçadur ve eski belediye reisi Nuhrabiyan Efendileri belediye azalığına tayin etmesi, ilân edilen beyannamenin sözde kalmadığını göstermektedir¹⁰⁶. Buna rağmen Ermeniler Kars'tan ayrılarak Ermenistan'a gitmek arzusunda idiler. Bunlardan Gümrü'ye gitmek isteyenler için her gün bir katar hazırlanarak muhafızlarla birlikte yola çıkarılıyordu. Böylece bir ay içerisinde çoğu kadın, ihtiyar ve çocuklardan oluşan 20 bin kişi sağ salım Gümrü'ye ulaştırıldı. Geriye kalanlar 18-45 yaş grubunda olup savaş esiri olarak Erzurum'a gönderilmişti. Gümrü anlaşmasından sonra bunlar da memleketlerine gönderildiler¹⁰⁷. Bu nedenle söz konusu ettiğimiz eserdeki soykırım iddialarına benzer iftiralar gündeme geldiğinde M. Kemal Atatürk, *asla olmayan Ermeni soykırımı* ifadesini kullanmıştır.

¹⁰² Kâzım Karabekir, *aym eser*, s. 854.

¹⁰³ Y. T. Kurat, *aym eser*, s. 241.

¹⁰⁴ S. R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar...", s. 153 .

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir, *aym eser*, s. 858.

¹⁰⁶ F. Erdoğan, *aym eser*, s. 254.

¹⁰⁷ F. Erdoğan, *aym eser*, s. 256.

Sonuç

Görüldüğü gibi 1. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında Ermenileri hedef alan bir soykırım asla olmamıştır. Aksine Ermeniler tarafından Müslümanlar soykırımı tabi tutulmuştur. O halde barışa hizmet ediyormuş görüntüsü ile aslı olmayan bir soykırım iftirasını sürekli gündeme getirmek, iki toplum arasında gerginlik yaratmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Eğer gerçekten barış isteniyorsa öncelikle, aslı olmayan iftiraları kabul ettirmek gibi ön koşullardan veya sözde soykırımı anma günlerine Türk temsilcilerinin katılmalarını beklemek gibi fantezilerden vazgeçmek gerekmektedir.

Türk tarafı, kanlı Ermeni saldırılarının neden olduğu tahribatı bir tarafa bırakarak dostluk kurmak eğiliminde olduğunu, Ermenistan'ın çok kritik günler yaşadığı bir dönemde ispat etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Karabağ sorunu nedeniyle ortaya çıkan Ermenistan-Azerbaycan savaşları sırasında açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan Ermenistan'a Batılı devletler tarafından gönderilen gıda yardımının ülkemiz üzerinden geçişine izin verilmişti. Bu ülkeler tarafından gönderilmekte olan her türlü yardım malzemesi halen Türk hava koridoru üzerinden sevk edilmektedir. Türk Dünyası kamuoyunun tepkilerini göğüslemek pahasına yapılan bu yardım, Türkiye'nin dostluktan yana olduğunun açık işaretidir.

İki toplum arasındaki dostluğun yeniden tesis edilmesi şüphesiz her iki ülkeye de önemli kazançlar sağlayacaktır. Açık denizlere çıkışı olmayan ve ciddi ekonomik sıkıntıları bulunan Ermenistan, Türkiye toprakları üzerinden dünya pazarına açılmak şansına sahip olabilir. Yine Türkiye Ermenistan üzerinden soy ve kültür birlikteliğine sahip olduğu Kafkasya ve Türkistan toplulukları ile daha sıcak ilişkiler kurabilir. Fakat bütün bunlar başka güçlerin menfaatlerine zarar vereceğinden barış ortamını engellemeye yönelik her türlü harekete destek sağlanmaktadır.

1. Dünya Savaşı ve öncesinde Ermenileri sonu olmayan bir maceraya sürüklemiş olan Batılı büyük devletler ve onlara alet olan tahrikçi Ermeni liderleri, bir taraftan soykırım iftiralarının arkasına gizlenerek yaptıklarını unutturmaya çalışırken, diğer taraftan dün Ermenilere vadettikleri topraklarda bugün başka unsurlara aynı görevi vermeye çalışmak-

tadırlar. Bütün bu oyunlardan hem Ermenilerin hem de onlarla aynı rolü oynamaya istekli görünenlerin ders alması bölgede yaşayan bütün toplulukların menfaatine olacaktır. Ancak Ermenistan Devlet Başkanı'nın 7 Eylül 2000 tarihli Bileşmiş Milletler genel kurulunda soykırım iddialarını yeniden gündeme getirmiş olması, ayrıca Amerika'da ve çeşitli Avrupa ülkelerinin parlamentolarında bu iddiaların sık sık tekrarlanması yaşanan felâketlerden maalesef gerekli dersin alınmamış olduğunu göstermektedir.

“SOME THOUGHTS ON THE CLAIMS OF THE BOOK CALLED *HUMAN RIGHTS AND ARMENIAN QUESTION -FROM İTİHAD TERAKKİ TO THE WAR OF INDEPENDENCE-*”

Abstract

Some assertions on the Armenian genocide during the World War I are rapidly being put on the agenda. These claims which are not paralel with the historical truth are political and put on in order to make Turkey's position difficult in front of the World. The event that is asserted to be a genocide is the fact that Ottoman State replaced in the Southern regions those Armenians who were to annihilate the Muslims in the East Anatolia collaborating with the Russians. Unfortunately, some of these people lost their lives during this move despite the State's precautions due to economic and technical shortnesses. Therefore, this can not be asserted as a systematic genocide. As a matter of fact, in those years many Muslim immigrees also died of hunger and shortnesses

Keywords

Armenians, World War I, Caucasus Front, deportation, Vilayet-i Sitte (Six States), Van, Erzurum, Kars.